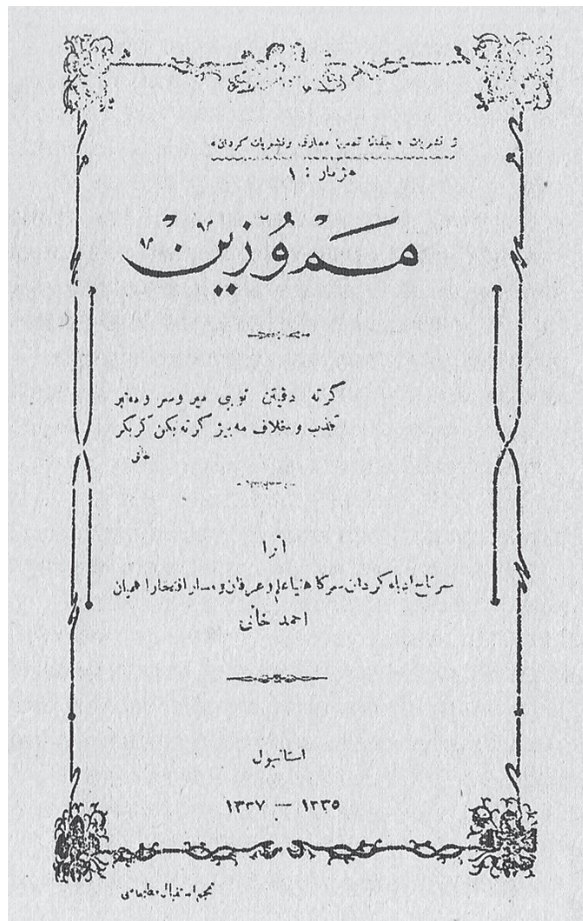

Wêje û Rexne

hejmar: 8 sal: 2016

kovara lêkolîn, rexne û teorîya wêjeyê

Tîrmeh • Tebax • Îlon • Cotmeh • Mijdar • Kanûn

WÊJE Û REXNE

Kovara Şeşmehane ya Lêkolîn, Rexne û Teorîya Wêjeyê

Weşana Demane-Hejmar: 8/2016 (Şeşmehî)

Tîrmeh-Tebax-Îlon-Cotmeh-Mijdar-Kanûn

ISSN: 2148-2500

XWEDÎYÊ KOVARÊ: İnan Yoldaş

EDÎTOR: Davut Yeşilmen- Ömer Delikaya

LIJNEYA WEŞANÊ: Adnan Çelik, Sinan Gültekin, Serdar Ay, Tahir Taninha, Zeki Gürür

RASTKIRIN: Ömer Delikaya

KARÊN ABORÎ-TEKNÎKÎ: Bawer Berşev

WÊNEYÊ BERGÊ: Mem û Zîn (bergê çapa pêşîn ya *Mem û Zînê*, 1919)

SÊWIRANDIN: Şemal Medya

TÊBINÎ: Mafê çapkirina gotaran, tenê di destê lijneya weşanê de ye. Lê nivîskar ji naveroka nivîsên xwe berpîrsiyar in. Herweha nivîsên ku ji kovarê re têne şandin, neyêne weşandin ji li nivîskêr nayêne vegerandin û bi şertê ku çavkanî bê nişandan, jêgirtina ji kovarê serbest e.

ÇAPXANE:

A GRAFİK

Diclekent Bulvarı Nil Koleji Şeker Apt. Altı KAYAPINAR-DİYARBAKIR

Tel: 0412 237 27 07 zulkufaltindag@gmail.com

ŞERTÊN ABONETIYÊ: Buhayê kovarê 15₺ ye. Ji bo Ewropa jî 10€ ye.

Abonetiya ji bo salekê 30₺ û ji bo Ewropayê 30 € ye.

Hesabê Banqeyê: IBAN: TR32 0004 6005 6888 8000 1722 45

Hesap:0568-0172245 Akbank/Ofis şubesi Diyarbakır-Tahir Ürper

NAVNÎŞAN: Kooperatifler Mah. Akkoyunlu 4. Sok. Hukukçular Apt. No:6
Yenişehir/Diyarbakır

TEL: 0(553) 396 13 06

WEB www.wejeurexne.com

facebook: wejerexne

E-MAIL wejeurexne@gmail.com

twitter: wejeurexne

skype: wejeurexne

ÖMER FARUK YEKDEŞ - SERVET ERDEM

WERGERA JI TIRKÎ: DAWID YEŞÎLMEN – ÖMER DELİKAYA

WÊJEYEKE CUDAXWAZ AN WÊJEYEKE PARÇEBÛYÎ?

DI SERDEMA DERENG YA OSMANÎYAN DE WÊJEYA/ÊN KURDÎ*

Erdnîgarî qeder e

Erdnîgarîya ku kurd wekî niştecih lê dijîn, ango Kurdistan, di dawîya sedsala 19an de, di navbera mîrîtî, sazîyên kevin û nû, ol, mezheb, împaratorî û zaravayan de regekî parçebûyî nîşan dide. Erdnîgarîya parçebûyî, wekî di roja me de jî wisa ye, sedema sereke ya parçebûna wêjeya kurdî ye. Pevgirêdaneke bi vî rengî ya di navbera erdnîgarî û wêjeyê de me pir behitî nahêle. Lêbelê, ji bo Kurdistan û wêjeya kurdî, divê mirov têkilîyeke wisa bide ber çavan ku ji têkilîya di navbera erdnîgarîyek û wêjeyeke li ser wê erdnîgarîyê tê afirandin pir wêdetir e. Wekî ku Îbn Xeldûn dibêje “Erdnîgarî qeder e”; lê bi taybetî ji bo Kurdistan û wêjeya kurdî, mesele ji dîyarkirineke yekalî zêdetir qedereke hevgerî ye.

Di serdema dawî ya Osmanîyan de, metirsîya ku tevgerên neteweperestîyê derxistîye holê; bûye sedem ji bo navenda ku dixwest yekîtîya xwe biparêze ku bi heman refleksê nêzîkî hemû pêkhatyên împaratorîyê û tevgerên wan pêkhatyan yên modernbûn û netewebûnê bibe. Ber bi dawîya sedsala 19an ve, kurdên ku di têkilîyên xwe ye bi navendê re xwedî xwesteka qebûlbûyîn û modernbûnê bûn jî, bi wê refleksa xweparastinê ya navendê re rû bi rû man. Lê wekî ku lêkolîner Hakan Özoğlu, Djne Rhys Bacalan jî dîyar dikin tevgera neteweperwerîya kurd bi rûdana xwe ya necudaxwaz ji tevgerên din yên neteweperwer vediqetîya. (Özoğlu,

* Çavkanî: “Bölücü Bir Edebiyat mı Bölünmüş Bir Edebiyat mı? : Geç Osmanlı Dönemi Kürt Edebiyat(lar)ı”, *Tanzimat ve Edebiyat Osmanlı İstanbul’unda Modern Edebi Kültür*, Mehmet Fatih Uslu, Fatih Altuğ (ed.) Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014, rr. 327-357.

19; Bajalan, 145). Digel ku tevgerên neteweperwer yên di nav sînorên împaratorîyê de yên wekî rûm, arnawid bi giştî li ser îdeala dewleteke azad hatibûne avakirin, xwestekên rewşenbîr û bûrokratên¹ kurd yên wê dewrê ji nav sînorên neteweperwerîyeke çandî derneketine. Berevajîyê tevgerên din ên neteweperwer di dewra dawî ya Împaratorîya Osmanî de, neteweperwerîya kurdî wekî bertekeke li hember belavbûna împaratorîyê derketîye holê.

Ev xebat ku wekî parçeyeke ji edebîyatên dewra dawî ya osmanî li ser edebîyata kurdî hûr dibe, çêtir dibîne ku şiyarbûneke neteweperwer ne tenê ji bo edebîyatên pêşketî yên dewra dawî ya împaratorîyê herwiha ji bo edebîyata kurdî jî wekî xala destpêkirinê bide ber xwe. Ji ber vê yekê, nivîs qasî ku behsa wêjeya kurdî dike, hetta belkî jê zêdetir jî veguherî xebateke li ser neteweperwerîya kurdî. Xebata ku ji du beşan pêk tê, ji ser rojname û kovarên wê demê re, piştî ku nîqaşek li ser neteweperwerî û peşxanê li dar dixê, wê li ser bê helbesta kurdî çawa di bin bandora wan dînamîkan de maye, analîzekê bike. Nivîskaran nexwestin vê xebatê biki-ne dubarekirina zanînên ku ji xwe têne zanîn; hem li ser neteweperwerîya kurdî hem jî li ser dîroka kurd/Kurdistanê wek parçeyekê serdema dawî

1 Qesta me ji vê têgehê, ew xwendevanên kurdên pîrziman in ku ji malbatên beg û mîran, ji çîna bilind, tên û di nîveka sedsala 19an û çaryêka sedsala 20an de piranîya wan li Stenbolê, beşeke wan jî li Kurdistanê di çend heb dezgehên perwerdehîyê de xwendine. Piştî nîveka duyemîn ya sedsala 19an bûyerên siyasî yên ku li Kurdistanê diqewimîn bandorek li ser veguherînên cidî di edebîyata kurdî de kir ku encamên wê di dawîya sedsalê de xwe dan der. Di çarçoveya polîtîkayên hêzdarkirina navendê yên serdema Mahmudê II. de, bi birrek êrîşên leşkerî yên ku bi ser mîrektîyên kurdan, di salên 1850an de dawî li desthilatdarîya mîrektîyên kurdan hat anîn. Hikûmeta navendî dêlewa ku begên kurdan ceza bike yên ku li dijî polîtîkayên wan yên navendîkirinê derketine, ew bi tevî malbatên wan anîn Stenbolê û rêya lihevkirina wan a bi sistemê re hilbijart. Mîrektîyên dawî yên kurdan Bedirxanî û Baban li Stenbolê bi cih bûn û ji derfetên perwerdehîya modern îstîfade kirin û di hikûmeta navendî de peywîrên girîng bidest xistin. Polîtîkayên entegrasyonê yên Osmanî bi ser ketin û piranîya wan îdeolojîya Osmanîtiyê qebûl kirin. Lêbelê herwiha ji ber ku bi taybetî hê ew bîranînên serokbûna kurdan zindî bû di bîra wan de, di wan malbatên navborî de, digel nasnameya Osmanîbûnê bîrewerîyeke zindî ya kurdbûnê jî hebû. Ji ber ku kurdbûn digel nasnameya Osmanîtiyê wekî nasnameyeke kêmare bi kodên çandî dihate pênasekirin, ji aliyê wan malbatan ziman û wêje wekî sembolên nasnameya çandî hatine qebulkirin. Bi jîholêrakirina mîrektîyên kurdan û belavbûna rêvebirîya Osmanîyan ya li herêmên ku kurd lê dijîn, bi vekirina dibistanên modern yên li hinek bajarên kurdan ku bi tirkî perwerdê didan, komeke xwendevanên sekuler derketin holê ku ji çîna aristokrat û oldar cudatir bûn. (Hassanpour, 157) Xwendekarên ku li van dibistanan perwerde dîtin jî wekî zarokên beg û mîran yên li Stenbolê, di burokrasîya leşkerî û sivil de peywîrên girîng girtin. Entelîjensiyaya kurdan a nû ku di nav muxalefeta li dijî Ebdulhemîdê II. de cih girtin, di nava derfetên nû yên ragîhanê û tora polîtîk de ji ber bandora tevgerên neteweperwer yên din haya wan ji nasnameya wan ya kurdî çêbûye û li vir bi taybetî li derdora neteweperwerîyeke çandî de xwe organîze kirine.

ya Osmanî, ji xwe gelek xebat hene ku xwedî nêrînên dewlemend, zanînen têrker û hindik be jî analîzên bihêz in. Lê helbet me nikarîbû hebûna xwendevanên ku ji ber sedemên cihê ji hebûna wêjeya kurdî matmayî dimînin bavêta pişta guhê xwe. Di vî warî de, têbinî hatine hawara me; metin bi xwe bi vî awayî herî kêr bi qasî wêjeyên kurdî dêsmaneke (*yapı*) parçeyî, dabeşbûyî girt.²

Ev dêsmana dabeşbûyî ya serdema împaratorîyê ya wêjeya kurdî, -a rastî ev ji bo her dewrên vê wêjeyê derbasdar e- tenê dikarîbû bi derfetên çapemenîyê biqede yên ku neteweyan bi awayekî dikarîbûn xwe pê wekî cemaetekê texeyûl bikin; lê kirûyeke din a di derbarê wêjeya kurdî de ev e ku hema hema di seranserê sedsala 19 û 20an de derfetên wisa bi dest neketine.³ Amir Hassanpour di berhema xwe *Li Kurdistanê Neteweperwerî û Ziman* de li ser vê mijarê wiha dibêje: “Beşeke mezin ya wêjeya kurdî ji ber astengên polîtîk û aborî nehatine çapkirin. Piraniya destxetan, bi taybetî yên ku di bin xwedîtiya kesayetan de bûn li Tirkîye, Îran û Suriyeyê ji ber şertên tund tune bûne.” (145) Ev rastîya dîroka

2 Ev dêsmana dabeşbûyî; taybetmendîya herî berbiçav ya wêjeya kurdî ye ewê ku di navbera ziman, ol, mezheb, mîrîfî, zarava, sazîyên nû û kevin, alfabe, împaratorî û paşê jî di nav netewe-dewletan de hatibû dabeşkirin. Kurdistan di serê sedsala 19an de xwedî statuya rêvebirina ji aliyê mîrektîyên herêmî bû. Herçiqasî ev mîrektî jî aliyê îdarî ve girêdayî hikûmeta navendî bûn jî ji hêla zimanî, wêjeyî û çandî ve digel hemû hevkarîgerîyên xwe, ji navendê cuda bûn û hebûna xwe li ser himên dîroka kurdan û kurdî ava kiribûn. Bi vê yekê re jî di sedsala 19an de derdora çandî ya kurdî, bi awayekî jî wêje, li derdora otorîteyekê necivîyabûn, navendekê çandî ava nekiribûn, ji ber vê yekê jî hevgirtin û berdewamîyê çandî, zimanî û wêjeyî pêk neanibûn, berevajî vê yekê parçebûna di van qadan de her diçû zêdetir dibû. Bi vî awayî kurdan di sedsala 19an de wekî civakeke pirzaravayî, kevneşopîyên wêjeyî yên xwe dispêrine zaravayan ava kirin. Kurdan di vê sedsalê de jî ji ber sedemên erdnîgarî, aborî û polîtîk, îktîdarek ji xwe re ava nekirine. Ji ber vê yekê jî paytexteke çandê, navendekê wêjeyê nehatîye ava kirin. Ev jî bûye sedem ku wêjeya kurdî ya wê serdemê ji kevneşopîyê wêjeyî ya hevgirtî û seraqetîyê çandî bêpar bimîne. Ji ber parçebûn û bêderfetîya têkilîdanînen sînorkirî, derdoreke wêjeya kurdî ya li herêmeke Kurdistanê, bêyî ku têkilîyên têr û tije bi kevneşopîyê wêjeyî ya li herêmeke din re girêbide, pêşve çûye.

3 Dîsa mimkin e ku di nav sînoren Osmanî de li çend metnên çapbûyî yên kurdî rast were. Metnê çapbûyî yê pêşî ku kurdî jî di nav de ye dîwana şêxê Neqşîbendî Mewlana Xalid e (1777-1826) ku di 1844an de çap bûye. Di vê metnê de, digel helbestên erebî û farsî çend helbestên hewramî jî hene. Li pey vê yekê, di sala 1856an de încila Aziz Matta ji aliyê komeleya Încilên Îngilîzî û Bîyanî ve bi zaravayê kurmancî û bi tîpên ermenî li Stenbolê hatiye çapkirin (Hassanpour, 298). Yusuf Ziyaeddin Paşa el-Halidî ku li herema Motkîyê qaymeqamî dikir û bi eslê xwe Filistînî bû, li Stenbolê di sala 1892an de ji peyvên herêma ku lê qaymeqamî dikir, ferhengeke erebî-kurdî çap kirîye, û ji ber ku dîyarî Abdulhamîd II. kirîye, navê wê kirîye *El-Heddiye El-Hemidiyye Fi'l-Lûgat El-Kurdiye* (186). Ev berhemên ji nîveka duyemîn ya sedsala 19an, ji bilî kêmhejmarîya wan, ger em çend helbestên Mewlana Xalid nehesibînin, ji wêjeyîbûnê dûr in. Lewma di vê sedsalê de wêjeya kurdî, ji derfetên çapemenîyê û bandora veguherîna wê bêpar pêşve çûye.

wêjeya kurdî û qutbûna kevneşopîyên wêjeya kurdî yên li derdora mîrektîyan pêş ketine- ji ber ku ev mîrektî ji ber şerên navxweyî û ji ber şerê bi hikûmetên navendî rêveberîya xwe winda kirine û pirtûkxaneyên ku mîrata edebî tê de hatine tomarkirin xirabûne⁴- bûne sebeb ku wêjeya kurdî herçiqasî hebû jî hertim di nav sînorên tunebûnê de bigere.⁵

Wesfandine herî baş a li kirasê vê wêjeya di navbera man û nemanê de digerîya tê ev metafora “wêjeya di xew de” ye, ku biqasî rojname û kovarên wê dewrê, tevgerên neteweperwer jî wî bikartînin. Wêjeya kurdî di dawîya sedsala 19an de bi heman awayê neteweperwerîya kurdî ya çandî dest bi “şîyarbûnê”⁶ dike. Peydabûna komên mezêxer, qadên gelemperî yên nivîsînê wekî rojname û kovaran, hevkarîgerîya xwîner û nûseran û pir kêm be jî peydakirina derfeta weşan û çapemenîyê ku ev tev dikarin kevneşopîyeke wêjeyê zindî dikin, qada wêjeyî ya ku ji van hemûyan bêpar hewl dida ku hebûna xwe bidomîne, “şiyar kiriye”. A rastî, bikaranîn û qebûlkirina bi eşq ya metafora “xewê” jî aliyê tevgerên neteweperwerîyên cuda ve tê fêmkirin. Ji pozîsyona xewê ya di navbera hebûn û tunebûnê de û angaştê li wê derê bûna potansîyela vê hêmayê ku hebûna wê tê parastin wêdetir “şîyarbûn” metaforeke mîna maça sêhrî kêrhatî ye ku “mîrza” pê “xweşîka razayî” şiyar dike. Nexasim gava mijar neteweperwerî be, bi gelemperî çîrok pişt re, gava “xweşîka razayî” şiyar dibe, dest pê dike.

4 Wek mînak; Qanatê Kurdo di berhema xwe *Diroka Wêjeya Kurdî* de dinivîse ku Evliya Çelebî di *Seyahatnameyê* de dibêje ku gava Melek Ahmet Paşa, Ebdal Xanê Bedlîsî di şer de têk dibe, bi tevî dîwan û destxetên gelek kesên navdar, bi hezaran pirtûkan li deveyan bar dike û dibe û ne dîyar e bê çî bi serê van pirtûkan de hatiye (40).

5 Johann Straus gava di xebata xwe ya berfireh bi navê “Who Read What in the Ottoman Empire (19th- 20th Centuries)?” (Di Împaratorîya Osmanî de Kî Çi Dixwend (Sedsalên 19. -20. de)?) de qet behsa entelîjansîya kurdî û wêjeya kurdî nake, ev nayê wateya ku hewldana îspatkirina hebûna wêjeya kurdî têr nekirîye. Ji ber ku helbesta kurdî, di nav sînorên serdema vê xebatê de bi awayekî balkêş xwedî kevneşopîyeke zindî bû.

6 Li vir qesta me ji “şîyarbûna wêjeyî” ew meyla edebî ye ku entelîjansîyaya kurdan a ku hêj nû çêdibe, bi hestên neteweperwer mîrata wêjeya kurdî ji nû ve keşf dike û di çarçoveya derfetên modern yên weşanê de, formên kevneperest yên wêjeyî dişikîne û bi awayekî tirsnak be jî dest bi bikaranîna formên nû dike. Di wê serdemê de di çarçoveya têkilîyên hilberî-mezaxî yên wêjeya kevneperest de nivîsîna helbestê berdewam bû. Nexasim digel polîtîkayên qedexeker yên rejîma Komarê û qanûnên Tevhîd-i Tedrisatê ku dixwestin pêşîyê li ber bigirin jî, wekî encama berdewamiya perwerdeya medreseyê, ne tenê dema ku mijara vê xebatê ye, îro jî hîn li Kurdistanê di şert û mercên kevneşopî de hilberîn û mezaxî ya helbestê berdewam e. Wek mînak weşanxaneya Nûbiharê çend dîwan weşandîye ku di sedsala 20an de hatine nivîsîn. Herwiha hinek ji van dîwanan tenê bi tîpên erebî hatine weşandin, di hinekan de jî bi tîpên erebî û latinî bi hev re hatine bikaranîn.

Rojnameyên Kurd(î): Qadeke Gelemperî ya Nivîs(în)ê

Rexnegirekî *The New Yorker*ê ji bo romana Joseph Heller *Catch 22* wiha dibêje, “ne mina ku hatibe nivîsîn jî xuya dike, zêdetir mîna ku diqêre ser kaxezê xuya dike.” (Heller, 9). Bi tesadufeke ecêb, di nivîsa bi navê “Ma Çav korr û Guh jî Kerr in!” ya di kovara *Jînê*⁷ de Kemal Fevzî ji bo rewşa Kurdistanê îfadeya “çend rûpel qêrîn” bikartîne (Bozarslan, 600)⁸. Ji *Kurdîstana*⁹ ku di sala 1898an de weşîyayî pê de *Kurd Teavun*

7 Hejmara pêşîn ya kovara *Jînê* di 7.11.1918an de dertê. “Tê fêmkirin ku kovar weşana Kurdistan Tealî Cemiyetî ya ne fermî ye” (Bozarslan, 97). Li jora bergê kovarê wiha tê nivîsîn, “behsa ol, wêje, ictimaiyet û aboriyê dike, kovara bi tirkî û kurdî ye”. Di hejmara pêşîn de di nivîseke bi navê “Meqseda me” sedemên derketina kovarê wiha şîrove dikin. “*Jîn* ne ji bo berjewendîya şexsî dertê. Armanca wê ew e ku, derbarê jiyana dîrokî ya kurdên ku ji sedsalan ve têne îhmalkirin, li ser mafên wan yênetewî, li ser wêje û sosyolojîya wan weşanê bike. Li gorî bîr û bawerîya me, serkeftina amadekirina cîyê ku gelê kurd di qada navneteweyî de layîq e, bi rêbaza xebatên li gorî nêrînên hevdem pêkan e. Em pê dizanin ku hewldana me xebatên zehmet pêwîst dike. Lê gava me ev erka giran hilgirtê ser milê xwe, me bi heqê xwe hêvî û bawer kir ku gelê kurd ku ji bo welat û gelê xwe hertim hemû fedakarîyan dike û wê bi awayê maddî û manewî û alîgirîya hêsankirinê digel me be. Serkeftin ji Xwedê ye.” (Bozarslan, 184). Heya hejmara 20an rêvebir û berpirsîyarê kovarê Hemzeyê Miksî ye. Ji hejmara 21ê û pê ve Memduh Selîm vî karî digire ser milê xwe. Di nav nivîskarên kovarê de Pîremêrd (Süleymaniyeli Tevfîk), Kurdîyê Bidlîsî (Xelîl Xeyalî), Kemal Fevzî, Evdîrehîm Rehmî Hekarî, Memduh Selîm, Azîz Yamulkî, Law Reşîd, Hilmîyê Siverekî, Îhsan Nurfî, Kâmrân Bedîrxan û gelek nivîskarên din jî hene. Hejmara kovarê ya 25an û dawiyê di 2.10.1919an de dertê.

8 Di vê nivîsê de me ji bo hemû hejmarên weşanên demkî *Kurdistan*, *Kurd Teavun* ve *Terakkî Gazetesi* û *Jînê* ji weşanên ku Mehmet Emin Bozarslan transkrîb û wergera wan a ji tirkîya osmanî bo tirkîya îro kirî, sûd wergirt, ji bo *Rojî Kurd* jî ji xebata ku A. Meretowar, C. Amedî û S. Azad Aslan transkrîb û wergera hemû hejmarê wê kirî sûd wergirt. Nasnameya van weşanan di beşa çavkanîyan de cî digire.

9 *Kurdistan* bi taybetmendiya xwe ya yekem weşana kurdî ve derdikeve pêş. Rojname, 22.04.1898an de li Qahîreyê, ji hêla Mîqdat Mîdhat Bedîrxan ve dest bi weşanê dike. Lê gava ku ji ber zext û zorên Ebdulhemîdê 2an, Mîqdat Mîdhat Bedîrxan meburî vegera Stenbolê dibe, ji hejmara 6an û pê de êdî Abdurrahman Bedîrxan rojnameyê derdixe. Di vê serdemê de navenda rojnameyê diçe Cenewreyê, lê ji ber zext û zora Abdulhamîd û sixurên wî û pîrgîrêkên aborî, rojname di navbera Folkston, London, Cenewre û Qahîre de diçe û tê. Rojnameya ku hejmara dawî di 14.04.1902an de çap dike, bi giştî 31 hejmar e. Herçiqasî di hejmara pêşîn de tê gotin ku ji her 15 rojan carekê dê biweşe jî ji ber sedemên ku me li jor qal kirî *Kurdîstana* ku vê yekê pêk nayene di hejmara pêşîn de sedema çapkirinê wiha dîyar dike: “Ji bo hişyarkirin û teşwîqkirina perwerdeyê ya kurdan her 15 rojan carekê çap dibe û bi zimanê kurdî ye” (M. Bozarslan, 111). Ev beş bi hejmara sêyemîn re diguhere; sedema guherînê jî girêdayî nameyekê ye ku ji aliyê hinek mîr û axayan ve ji Mîqdat Mîdhat re hatîye şandin. Di nameyê de tê ricakirin ku di rojnameyê de cih bidin hinek nimûneyên wêjeyî, helbest û beytan. Mîqdat Bedîrxan vê ricayê tîne cih û beş bi beş *Mem û Zînê* çap dike. Bi vî awayî di hejmara sêyemîn ya rojnameyê de bi nivîsa li jora bergê rojnameyê sebebê weşanê wiha tê guhertin: “Rojnameyê kurdî ye ku panzdeh rojan carekê tê weşandin, kurdan ji bo xwendina ilmî û zanistî teşwîq dike, şîret û edebîyata kurdî dihewîne” (M. Bozarslan, 131)

ve *Terakkî Gazetesi*¹⁰ (1908-1909) *Rojî Kurd*¹¹ û heya *Jînê* xala hevpar ya weşanên demkî ku ji hêla kurdan ve dihatine weşandin ew bû ku ji nivîsîna ser kaxezê bêhtir di rengê pistepist an qêrînê de bûn. Li vir sedemên wekî ku kurdî heya rojnameyan wekî zimanê pexşanî pir nehatibû bikaranîn, ji ber vê yekê jî bandora zimanê devkî ya li ser zimanê pexşanê, ji ber rewşa kêmbûna rêjeya xwendin û nivîsandinê, ji bilî kesên ku wan bixwînin, nivîskar dixwestin ku xîtabî kesên li wan guhdar bikin/bi mecburî li wan guhdar dikin jî girîng e di vê yekê de. Lêbelê sedema herî berbiçav ev bû, ku kurdî nûsîn di serî û pîranîya caran jî di bernameya dawî de, bi serê xwe tevgereke polîtîk e.

Nivîsek xwedî şayan e ku behsa xwe bike; lê heger nivîskar nikaribe xwe ji ber polîtîkbûnê teslîmî hêza nivîsê bike û ji vê “xala polîtîk” nivîsîn/axaftin ger bêveger be, dengê derdikeve ku xwezaya nivîsê di nav bêdengîyekê de parçe dike. Di vê rewşê de ya ku tê nivîsîn ji nivîsandinê wêdetir rengê gotinê dide. Hêjahîya “qada stratejîk” ya ku nivîskar li gorî tiştên ku dixwaze binivîse xwe lê bi cih dike, dîyarkerê girîng e ji bo atmosfera polîtîk ya nivîsê û bi giştî jî ya metnekî. Serdemeke ku nivîsandin bi serê xwe jî karekî polîtîk e –ji bo kurdî di her serdeman denivîsandina bi kurdî “axaftina” ji xala herî polîtîk e. Di rojnameya pêşîn ya kurdî û weşanên mawedar de nivîskar ji kurdî nivîsandinê zêdetir bi

10 *Kurd Teavun ve Terakkî Gazetesi*, weşana komeleya ku bi serokatîya lawê Şêx Ubeydullahê Nehrî, Seyyid Abdulkadir re dicivîyan û bi heman navî dihate zanîn (Kurd Teavun ve Terakkî Cemiyeti) e, di 5.12.1908an de dest bi weşanê kir. Cîyê rêvebirina kovarê –herçiqasî nave rojnameyê bê bikaranîn jî, lê kovareke heftane bû- wekî yê komeleyê Stenbola (Vezneciler) piştî Meşrutîyeta duyemîn bû. *Kurd Teavun ve Terakkî Gazetesi* ya ku bi zimanê tirkî û kurdî weşan dikir û berpîrsiyarê wê jî helbestvanê navdar Pîremêrd bû ku wekî Süleymaniyeli Tefîk dihate nasîn. Sernivîskarê wê jî Ahmed Cemîlê Amedî bû. Ji bilî van navan çend nivîskarên kovarê ku navê wan li pêş bû, Bediuzzaman Seîdê Kurdî, Seyyah Ehmed Şewqî, Xelîl Xeyalî, Îsmail Hakî Baban û Suleyman Nazîf bûn. Di serê kovarê de kovar wiha tê pênasekirin: “Ji bo niha hefteyê carekê wê bê weşandin, rojnameya dînî, ilmî, sîyasî, edebî û ictimai ye” (Bozarslan, 35). Hejmara 9an û ya dawî ku di destê me de ye, xwedî dîroka 9.01.1913an e.

11 Kovara *Rojî Kurd*, weşana fermî ya komeleya ku di 1912an de ava dibe û wekî “komeleya pêşîn ya legal ya xwendekarên kurd e” tê zanîn, Kurd Talebe Hêvî Cemiyeti, di 6.6.1913an de li Stenbolê dest bi weşanê dike. Avakarên komeleyê Kadri Cemilpaşa (Zinar Silopî), Ömer Cemilpaşa, lawê Tewfîq begê Mebusê Wanê Fuat Temo û Cerrahzade Zekîyê Dîyarbekrî ne (Malmisanij, 67). Kovara ku tenê çar hejmaran derdikeve, wekî *Kurd Teavun ve Terakkî Gazetesi* û kovara *Jînê* du zimanî bû. Xwedî û midurê kovarê Suleymaniyeli Abdulkemîr bû. Ji kesên ku di kovarê de dinivîsîn navê Abdullax Cevdet, Kerküklü Necmeddin, Fuat Temo, İsmail Hakî Baban, M. Salih Bedirxan, Xelîl Xeyalî derdikevine pêş. Her sê hejmarên pêşîn ji hêla Cemal Xeznedar ve li Bexdayê dîsa tene çapkirin (Malmisanij, 53). Kovar di 30ê Tebaxa 1913an de gava ji hêla hikûmetê ve tê qedexekirin, di cîyê wê de *Hetawî Kurd* dest bi weşanê dike.

kurdî diaxivin.¹² Lêbelê bi taybetî di hejmarên dawî yên *Jînê* de tê dîtîn ku dengê vegêr kêmtir dibe û di cîyê vê de pênu-seke hînî nivîsînê bûyî bi zelalî tê dîtîn.

Yek ji armancên vê nivîsê¹³ ew e ku bi rêya weşanên demkî ên serdema navborî, çîroka werisîna kurdî ya ku heya rojnameya pêşîn ku di 1989an de çapbûyî, biqasî nivîsîna gelemperî gelekî bîyanîyê¹⁴ pexşanê ye jî, ber bi pexşanê ve bişopîne. Lewma, di vê beşê de nivîskar wê ji hebûna nivîsekê zêdetir wê hewl bidin nebûna wê fêm bikin/vebêjin. Ev nivîsar ku dixwaze pexşana honakî ya kurdî di demên tenêtiya wê de bibîne ku îro em mînakên wê yê serkeftî dibînin, berê xwe dide weşanên mawedar ên wê demê, hewl dide ku fikreke giştî di derbarê atmosfera zihni de bide ku teşe dida wêjeya kurdî, û herwiha xwendevanan agahdar bike di derheqê rewşa politîk-wêjeyî ya derengmayîna pexşana honakî ya wêjeya kurdî ku perçeyekî serdema dawî ya edebîyatên Împaratorîya Osmanîyan bû. Bi taybetî ji bo wêjeya kurdî, gava têkilîya di navbera rojnamegerî û zimanê pexşanê ku rêya pexşana honakî vedike tê ber çavan, hewcedarîya lêkolîneke bi vî rengî baştir tê fêmkirin. Bi têgihîştineke di cîyê xwe de, Haşim Ahmedzade di berhema xwe *Netew û Roman: Lêkolînek Li Ser Gotara Vegêranî ya Kurd û Farisan* de wiha dibêje: “Dereng derketina

12 Bi taybetî –îro jî- ji bo xwînerên kurd, bi awayekî kurdî zimanek e ku ew hînî guhdarkirina wî bûne lê ne dîtina wî. Zimanê ku hûn hînî guhdarkirina wî ne, ji ber xwezaya bê deng û pejn ya zimên ger hûn lê hay bibin, ji dîtîne wêdetir hûn ê bibihîzin. Zehmetbûna hînkirina xwendina bêdeng ya zarokan ji ber vê yekê ye.

13 Ji ber ku li ser rojname û kovarên dema ku em qala wê dikin hem gelek xebatên şayesandinî û analiz derketine û nivîskar xwe ji dubarekirina tiştên ku hatine nivîsîn bi dîr dixin, li vir bi hurgulî, vekolîneke bi giştî nayê kirin. Ger xwîner bixwazin dikarin li berhemen Malmisaniyê *Kürt Talebe-Hêvî Cemiyeti: İlk Legal Kürt Öğrenci Derneği, Li Kurdistanê Bakur û Li Tirkîyê Rojnamegerîya Kurdî (1908-1992), Kürt Teavûn ve Terakki Cemiyeti ve Gazetesi, İlk Kürt Gazetesi Kurdistan'ı Yayımlayan Abdurrahman Bedirhan* û pêşgotinên ku Mehmet Emin Bozarslan ji weşanên tomerî yên kovar û rojnameyan re amade kirî bixwînin.

14 Nebûna pexşana wêjeyî ya kurdî xaleke girîng ya wê serdemê ye. Kurdî, di dewletên ku ji hêla xanedanên kurd ve dihate rêvebirin jî di nav de tu carî nebûye zimanê fermî yê nivîsînê û van dewletan erebî wekî zimanê fermî bikaranîne (Nebez, 58). Çend metnên pexşanî ku heya sedsala 20an derketine, ne xwedîyê naverokeke wêjeyî ne. Gava me behsa pexşana kurdî kir, divê bi taybetî em navê Mela Mehmudê Bayezîdî (1797-1863) bi lêv bikin. Li cem berhemen ku perwerdeya erebî û ola îslamê ji xwe re kirine mijar û di bin bandora erebî de xwedî zimanekî giran in, zimanê wî sadetir e. Digel berhevkirina çîrokên gelêrî di berhema *Cami'ê Risale û Hikayeyan* de, mesnewîya *Mem û Zîn* ya Ehmêdê Xanî jî bi pexşanî di formata çîrokê de nivîsandîye. Ev her du mînakên wêjeyî yên yekta jî ji ber bandora zimanê axaftinê, ji hevokên kurt pêk tên. Lewma ji bo wêjeyêke pexşanî derfetên baş pêk nayîne. Digel van gava em hîn dibin ku ev metnên pexşanî yên kêmtir ji aliyê rojname û kovarên serdema pêşîn ve nedihatine zanîn, derdikeve meydanê ku tu bandora wan li ser kevneşopîya avakirina zimanê kurdî ya pexşanî nîne.

holê ya rojnamegerîya kurdî li gor zimanên cîran erebî, tirkî û farisî, bûye sedemê dereng derketina romana kurdî” (182).¹⁵ Ahmedzade têkilîya di navbera rojnamegerîyê û zimanê pexşanê wiha xulase dîke:

Rojnamegerîya kurdî ji bo vejîna romana kurdî çend mercên pêwist pêk anîye. Pêşî kêr zêde alîkarîya kodkirin û standartkirina zimanê kurdî kirîye, ya duyemîn jî digel gelek pirsgirêkên civakî, aborî û ji tevan wêdetir yên polîtîk, di nebûna derfetên teknîkî yên weşandina pirtûkan de, rojnamegerîya kurdî di (peydebûna) gotara wêjeyî ya kurdî de (...) wekî amûreke girîng xizmet kirîye (184).

Çi heye ku ev tesbîtên rastîn, rastîya sedemên derengmayîna bi giştî pexşanê û bi taybetî jî pexşana honakî kêr vedibêjin. Di vê beşê de belkî jî pêwist e yek ji tezên herî giştî yên gotarê bê gotin. Ji bo wêjeya kurdî “rastîya nelirê” ev e: Ne wekî wêjeyeke ji bo xatirê xwe, wêjeyeke ji bo xatirê zimên derketîye. Helwesta hevpar ya di navbera sedemên ku Ehmedê Xanî ber bi nivîsîna kurdî ve birî û sedema derxistina rojnameya kurdî ya pêşîn ya di sala 1898an de, rengê neteweperwerîyeke çandî dihewîne û ev reng di navenda zimên de şeklê xwe digire. Lewma ev helwesta ku em dikarin bêjin neteweperwerîya zimên, pala xwe dide ser têkilîya kûr ya di navbera zimanê nivîsê û neteweperwerîyê de. “Li gorî Hassanpour, zimên ji bo netewbûnê û nasnameya netewî xala herî bingeîn e û zimanê nivîsê di çandêke dîyarkirî de nîşana bingeîn ya pêşveçûnê hişmendîya netewî ye. Bikaranîna zimên bi sedemên wêjeyî û bidezgehbûna cureyên nivîsînê bi awayekî xwezayî karekî polîtîk e û hebûna sazîyên dîyarkirî û şertên civakî pêwist dibîne” (Vali KS, 114). Gava me ev tev qebûl kirin, em dikarin bigihîne darazeke wiha: Bi *Kurdistanê* re hişmendîya netewî ya kurd û neteweperwerîya zimên dest bi pêşveçûnê kirîye. Lê em dizanin ku di rojnameyê de ji hejmara 20an û pê de -ji bilî nivîsînê ku di şeweya daxwaznameyan de ji siltan re dihatine nivîsîn û nivîseke ku di hejmara 14an de hatî nivîsîn- bi tirkîya osmanî li ser mijarên cihêreng nivîs têne dîtin. Herwiha di weşanên mawedar yên pişt re derketin wekî *Kurd Teavun ve Terakkî Gazetesi*, *Rojî Kurd*, *Jîn* de jî duzimanî hakim e. Di entelijansîya kurd ya serdema dawî ya osmanî de ku civakeke pirzimanî bû, neteweperwerîya zimanî ji nivîsandina bi kurdî wêdetir wekî “nivîsandina tenê bi kurdî” dikare bê pênasekirin. Di vê rewşê de, di serdemeke ku nivîsandina bi kurdî serbest bû -di dawîyê de ev weşan bi kurdî û tirkî derdiketin- em pejrîrandina zimanê tirkî çawa şîrove bikin? Rêjeya xwînerîya di nav kurdan de û xwesteka

15 Romana kurdî bi berhema Erebe Şemo, *Şivanê Kurmanca* re mînaka xwe ye pêşîn di 1935an de dide.

xwegihandina girseyeke fireh heya radeyekê sedemên fêmdar in ji bo me; lê dînamîkên ku li derveyî wan û ser wan re dişuxulin ew helwesta bêbiryar û biberberî yê entelijansîya kurdan ya serdema dawî ya osmanî di derbarê neteweperwerîyê de ye.

Di dawîya sedsala 19an û serê sedsala 20an de rojnameyên kurdan, tekane mekan in ku xwesteka naskirina kirdeya kurd û pêvajoya “afirandina wan ya wekî aktorekî dîrokî û polîtîk” bi hev re dimeşin. Di vê qadê de, kirdeya kurd hem dixwaze wekî parçeyekî “homo-Ottomanic”ê ji aliyê ziman, dîrok û çanda xwe cuda were qebûlkirin hem jî bi awayekî paradoksal dixwaze xwe di nav vegêrana yekîti û hevgerîna de (*ittihad-ı anasır*) biafirîne. Nasnameya kurdî ya ku dixwest hebûna xwe ji derveyî nasnameya dînî ya sîstema millî ya Osmanî ku hemû nasnameyên cuda di nav de dihelandin, bide peyîtandin¹⁶, dîsa şertên parastina hebûna xwe bi parastina vê sîstemê re digihîne hev. Ev bêbiryarî an duserîbûn,¹⁷ hem sedema bingehîn e û hem jî nîşaneyekê sembolîk e ku di rojname û kovarên kurd yê serdema dawî ya împaratorîya Osmanî de zimanê netewe(tî)yê û yê dewletê bi hev re, li qadekê bi kar anîne. Di qada giştî de ku rojname û kovar pêşkêş dîke herçiqas nivîsandina bi kurdî li kêleka

16 Abbas Vali di vê serdemê de pêşveçûna neteweperwerîya kurdî bi vî awayî kurte dîke: “Rewşenbîrên kurdan yê ku doza gerdûnbûna Osmanîyan pejirandine û di encama parçebûna vê sîstema mîletê de xwestine ku pozîsyona xwe biguherênin, li ber bayê refên siyasî û çandî yê wê serdemê ketine. Di nav û derveyî sînorên dewleteke li ber hilweşînê de bi kurdî û tirkî nivîsandine û berhemên wan rê li ber tesewireke neteweperwerîya çandî vekirine. Li gorî vê yekê ev dîyardeya neteweya kurd bi giştî tê wateya civakeke etnîk. Sînorên vê civakê ji hêla taybetiyên objektîf yê ku wan ji cîranên wan vediqetîne ve hatine xêzkirin. Ev cihêti hêmanên nasnameyekê pêktînin û di pêvajoyeke dirêj û zehmet ya peresînê de hebûna xwe parastine” (130).

17 Bêbiryarîya peyitandî û dubendîya ku di nivîsên serdemekê de tê dîtîn, di gelek xalan de xwe îfşa dikin. Li hêlekê tîrsa li ser meseleyên girêdayî dîroka emperyal yê wekî meseleya Girîtê û dagirkirina Bosnayê têne pêşkeşkirin li hêla din nivîsên ku em wan wekî mînakên pêşîn yê li ser dîroknûsiya neteweperwerîya kurdî bihesibînin têne nivîsîn. Di hejmara 2. ya *Rojî Kurdê* de di nivîsa xwe yê “Kürtlûk ve Müslümanlık” de Babanzade İsmail Hakkı wiha dibêje: “Berhevkirina zimên tu caran naye wateya neteweperwerîya ku Frenk jê re dibêjin “nasyonalite”. Li pey çûna fikra neteweperwerîyê ji xwe bi şerîetê hatîye qedexekirin. Ne ku di zimanê netewî de û lewma di îslamê de dubendî çêbikin lê ji bo avakirina hestên hevpar û bilindkirina îslamîyeta ku neteweyekê hevpar di nava xwe de dihevwîne divê em hîne ziman bibin. (...) Di vê rewşê de ji bo kurdan –wekî ku ji bo neteweyên din ên misilman jî wisa ye -bername ev e: Pêşî îslam paşî kurd” (51). Babanzade berî vê nivîsê bi pênc salan di hejmara yekemîn a *Kurd Teavun ve Terakkî Gazetesi* de di nivîsa xwe ye bi sernavê “Kürdler ve Kürdistan” de kurdan “berî her tiştî îslam”, paşê osmanî “di dereceya sêyemîn de kurd” (Bozarşlan, 44) bi nav dîke. Di herdu pênasekirinên hîyerarşik yê nasnameyî de cihdana nasnameya netewî (guherîna di navbera herdu deman de bi windabûna nasnameya osmanî û guherîna di polîtîka û bernamewên İttihat û Terakkîyê de dikare bê şîrovekirin) ya di pîleya dawî de nîşaneyekê diyar ya bêbiryarîya neteweperwerîyê ye.

tirkî cudaker (*farklêştircî*) bû, li kêleka kurdî jî nivîsandina bi tirkî ewqasî pêkhêner (*birleştirici*) bû.

Nivîsandina nivîsên tirkî heta hejmara 20an di rojnameya *Kurdistanê* de, ku tev bangewazîyên ji bo padişah bûn, divê wekî vê tevgera politîk-sembolîk bêne şîrovekirin. Dibe ku Abdulhemîd ne xwendevanekî *Kurdistanê* yê dilpak bû ku bi çar çavan li benda hejmarên wê be, lê sîxurên wî hebûn yên ku bi kurdî (jî) dizanibûn û jê re werdigêrandin. Nivîsên ku gotara wan a tundîyê her diçû zêdetir dibû ku nivîskarên rojnameyê –di serî de Mîkdat Bedirxan û paşê jî Abdurrahman Bedirxan- bangî padişah dikirin, ne mecbur bûn ku bi tirkî binivîsin; dibe ku ji bo nîşandana girêdanekê, xwedî nîrxekî sembolîk yê xeternak bû. Herçiqasî ev girêdan di hejmarên pêşî de wekî girêdana bi xelîfe re were şîrovekirin jî di bangewazîyên wekî “Padişahê min, herçiqasî hûn ji xanedana seltetîya Osmanî ne, gelo çima hûn ne xwedî wê berhemendîyê ne ku vê rastîyê fêhm bikin?” (jimara 7an, Bozarşan, 197) û “te millet qeland, mehf kir, ji wan bêminet î; lê ma tu ji xezeba Xwedê û heyfhilanîna Pêxember jî natirsî!” (jimara 20an, Bozarşan, 339) de tê nîşandan girêdana eslî bi yekîtiya Osmanî û xelîfetîyê re ye.¹⁸ Nexasim di nivîsa bi sernavê “Garabet-i Hilkat” ya di jimara 23an de hatî weşandin de, bi awayekî zelal tê eşkerekirin ku girêdana bi sultan re yekcarî wînda bûye. Di nivîsê de tê gotin bê kesên ji bo darizandina Mîthat Paşa, şahidîya derewîn kirin çawa wekî ku hatî serê Mîthat Paşa, bi şev di nav nivînên xwe de hatine xeniqandin. Paşî jî wiha tê gotin: “Van şahidên derewîn jî cezayê xwe dîtin –ji heqê yên bê dîn yê bê îman derdikeve. Lêbelê cezayê Abdulhemîd wê kengî bê dayîn? Her Fir’ewnek xwedî Musayekî ye jî, ew Musa jî dibe ku ev milletê mezlum be.” (Bozarşan, 411). Bi vî awayî em dikarin bêjin ku ew duzimanîya ku di *Kurdistanê* de tê dîtin û di weşanên din ên mawedar yên serdema împaratorîyê de derdikeve holê, helwesteke neteweperwer ya bêbiryar ya entelîjansîyaya kurdan eşkere dîke ku di navbera putepêdana parastina nasnameya xwe yê Osmanîbûnê û hewla qebûlkirina nasnameya xwe ya kurdî û îspatkirina hebûna xwe de şêl digire.

18 Di jimareya 23an ya rojnameyê de, di nivîsa bi sernavê “Garabet-i Hilkat” de şiddeta gotarî digihe asta herî bilind. Di vê nivîsê de, nivîskar piştî ku listikên Abdulhemîd yên ji bo derkevê ser text bi kurteyî vedibêje wiha berewam dîke: “Padişahê me yê ku bi vî rengî hat perwerdekirin û hate ser hikim çiqas zalim û xwînrij jî be qet nebe lazim e tevgerên wî ne di bin perda durûtîyê de be, aşîkar be, lê mixabin nimûneyeke ecêb e ku herhal û hereketa Ebdulhemîd nemerdane ye. Di nav xulamekî kurê xulaman ên di nav xulaman de mezin bûbe jî mînakên wiha pir kêr peyda dibin. Çimkî kesekî pîsxulam be û di nav derdoreke adî de mezin bûbe jî piştî ku bû padişahê miletekî, bi têsîra tac û textê wê emelê wî dê biguhere û wê mezinbûn pê re peyda bibe” (Bozarşan, 440).

Kirdeya kurd, di serdemeye ku “guherînên bingehîn yên pêlên xwehişmendîya (*özbilinç*) nijadî derbasî şuna *ethosa* astengdar a pêşîn (îslamî) ya sîstema millet dibin” de (Vali, KS, 101), di cîyê ku tesewira yekîtîyê di nava xwe de bibîne, bi bilêvkirina cudatîyên xwe ji sêwiranên herêmî (ermenî) û olî (ereb, fars, tirk) ku herî zêde nêzîkî wan in, dibînin.¹⁹ Lewma ziman, “nîşaneyê cudatîyê” ya herî girîng e ji bo xwesertîya xwe derxine holê. Di vê serdemê de sedema bingehîn ya nivîsên kurdî ev e. Rojname û kovar, wekî qadên cudatîyekê nîşan bidin dixebitin; ji ber ku ji xwe rewşenbîrên “homo-Ottomanicus” bi piranîya xwe pîrzimanîbûn û axaftin têra xwe ne bes bû ji bo derbirîna cudatîyê. Di rastîyê de ji ber vê yekê ye ku têkilîya tevgerên neteweperwer ya bi nivîsandinê re, ji têkilîya wan a bi axaftinê re tevlihevîr û xeternaktir e. Ev cudatîya ku bi cihêtiyên di navbera qada gelemperî (dibe sansûr lê bê kirin, qada zimên ku dikare qedexe jî bibe, bi giştî qada zimanê nivîsê ye) û qada taybet (qada ku dor lê teng bibe jî ne mimkin e ku bê astengkirin, bi giştî qada zimanê axaftinê ye) de dikare bê diyarkirin, sedema hevpar e ji bo pîrsgirêkên ku li derdora “kurdî” derketine. Axaftina bi kurdî dibe ku reflekseke netewî be jî dibe ku nebe jî; gelek kurd, ji ber ku mecbûr e bi kurdî bi axave, di axave; lê nivîsandina bi kurdî reaksiyoneke netewî ye. Helwesta neteweperwer ne ji mecburîyetê lê ji hîlbijartinekê derdikeve holê. Dîrokên împaratorîyan ji bo kirdeyên ku bi zimanê major, bi zimanê emperyal, bi zimanê serayê dinivîsin, ev, wekî ku tiştê herî xwezayî be behs dikin; dîrokên netewî jî ji bo yên ku bi zimanê xwe dinivîsin.

Li pey van agahîyan em dikarin bêjin, serdema ku weşanên mawedar dest bi derketinê, ku ew jî îşaretê fetloneka pêşîna girîng dike ku wekî potansiyela pêşveçûna pexşanî ya zimanê kurdî û derketina cureyên metnên honakî dixwe de di hewand, ji ber helwesta neteweperwerîya kurdî ya dudilî nehate bikaranîn. Ji lewre şîrovekirina derengderketina honaka pexşanî bi derketina dereng ya rojnameyê re wê şîroveyeke kêmbê. Ahmedzade naxape, lêbelê dibe ku di xwendina dînamîkên wê serdema ku bi potansiyel bikêrhatî bû ji bo neteweperwerî û nivîsevaniya kurdî, dudil mabe. Dîgel peresana pexşanî û cureyên honakî di kurdî de û helwesta dudilî ya bêbiryara entelîjansiyaya kurdî ya neteweperwer; di navbera peresana di zimanê gotarên ku di kovarên *Rojî Kurd* û *Jînê* de têne dîtin û derketina ceribînên pêşî yên çîrok û şanoyê di van kovaran

19 Denise Natali, derbasdarîya van nêrînên hanê, ku piranîya lêkolînerên li ser neteweperwerîya kurdî dixebitin li ser hemfikir in, derbarê neteweperwerîya nijadî ya kurdan di netewe-dewletên ku Kurdistan parçe kirine de pêşve diçe, bi van gotinan îfade dike: “Piştî parçebûna împêratorîyên îran û osmanîyan û parçebûyîna axa kurdan di nav çar dewletan de ji kurdan nasnameya xwe ye netewî, bi xwe cudakirina ji nijadên serdest re parastine. Kurd, ji ber ku ne ereb, fars an tirk in, kurd in.” (17).

de paraleliyek kartêker heye. Du-serîbûna helwesta neteweperwer a di dema *Kurdistan û Kurd Teaviîn ve Terakki Gazetesi* de serdest e, di dema *Rojî Kurdê* de êdî ne ewqasî tûj e. Ji hêla din ve hîn jî bêbiryarî tê dîtîn. Lê *Jîn* serdema ku êdî helwesta entelijansîyaya kurd ya neteweperwer bi awayekî bibiryar nîşan dide. Wekî ku Hamid Bozarslan di nivîsa xwe ye bi sernavê “Çend Xîsusîyet Li Ser Gotara Dîroka Kurd ya Nivîskî” de bale dikişîne ser, “Wekî bernameya veavakirina dewleteke kurd, neteweperwerîya kurd ancax di navbera 1918-1919an de derdikeve holê” (36), lewra ev sal salên weşana *Jînê* ne. Di vê xalê de, ew bêbiryarîya tê qalkirin herçiqasî bandor li ser nivcomayîna çîroka pêşîn ya kurdî ya bi navê “Çîrok” ku Fuad Temo di hejmara pêşîn ya *Rojî Kurd* de dest bi nivîsandina wê kir lê di hejmarên din de dewama wê neanî kiribe, em dikarin bêjin ku di nivîsandina pîyesa pêşîn ya kurdî ku ji aliyê E. Rehmî ve di hejmara 15an ya *Jînê* de hatî çapkirin de ew helwesta bibiryartir ya neteweperwer ewqas bandor kirîye. Di encamê de, derketina mînakên pêşîn yên pexşana honakî û pêşveçûna zimanê pexşanê û bandora wê ya li ser kovarên wekî *Hawar* û *Gelawêj* ku paşê derketin û nivîskarên bandorker ku li dora wan civiyabûn, bi peresanîyeke pêşketîxwaz tenê nayêne şîrovekirin, bi helwesteke bibiryartir ya neteweperwerîyê dikarin bêne şîrovekirin. Derfetên kêr yên weşangerîyê, mercên sosyo-ekonomîk yên nekêrhatî, hêza polîtîkayên zextan yên di hundirê împaratorîyê de eşkere ye ku diyarker in di pêşveçûna dereng ya pexşana kurdî de û gelek xebat di vê çarçoveyê de analîzên girîng didine me; lê bandora neteweperwerîyeke bêbiryar jî divê li ber çava be.

Atmosfera zihni û polîtîk ya serdema dawî ya împaratorîyê, pêşveçûna zimanê kurdî ya pexşanê û têkilîyên peresîna di nav cureyên pexşanî yên honakî de tev di weşanên demkî de gava têne şopandin, xaleke din a girîng jî dubare dikin. Ji *Kurdistanê* û pê de, di salên dawî yên împaratorîyê de, di weşanên mawedar de ku kurdan diweşandin, dubarebûna bêçare pîrsgirêkeke girîng e. Mîkdat Bedirxan û Abdurrahman Bedirxan di her gavê de, hejmarên nû yên *Kurdistanê* derdixin lê nivîs naguherin. Di van nivîsan de, semptomên rewşa hişî ya mirovekî hişketî ku ji ber vê yekê jîyana xwe ya piştî xaleke diyar, dîsa û dîsa mecburî jîyandinê maye, tê dîtîn. Bîranînen demên qedîm û dîroka nêzik wekî xwe tene parastin, tene bibîranîn û ji *Kurdistanê* pê ve wekî fragmanên dîrokî di weşanên mawedar tevan de tene nivîsîn. Lê mixabin tiştê di wê gavê de heye, bûyer û rewşên di halê hazir de diqewimin, di her hejmarê de dîsa tene nivîsîn. Hejmarên nû yên kovar û rojnameyê derdikevin lê nivîs naguherin. Kêr caran îlanên biçûk, bangewazî hene. Nivîs kêr caran behsa nivîsa berîya xwe dike –ku ji xwe kêr zêde nivîs heman nivîs bi

xwe bû. Heya *Jînê* pir zehmete ku em behsa curbicurî, nivîs û ûslubên cuda, şopandina yên rojane (em behsa rojanebûna ji leza weşandina wê serdemê dikin) û helwesteke nû û bibiryar bikin.

Di nivîsa xwe ya bi navê “Kürdçe Lisanımız” ya di hejmara 9an ya kovara *Jînê* de İsmail Vedad ku ew bi xwe jî yek ji Kurdên Ciwan bû, nişê xwe bi tirkî û kurdî wekî “Jön Kürdler-Law Kürdler” bi nav dike²⁰ û nivîseke, ku nişan dide ku nişekî cuda ji yên serdema dawî ya entelî-jansiyaya kurd-osmanî digihêje, dinivîse. Di *Jînê* de derketina nivîsên ku ji *Kurdistanê* û vir ve pêşveçûna kurdî ya di vegotina nivîskî de dişayesînin (Wek mînak nivîsa nivîskarê pîyesa pêşîn, E. Rehmî ya bi navê “Xewa Me”), nivîs û helbestên ku li mijarên rojane kûr dibin, derfetê didine me ku em şîroveya li ser derketina nişekî “Law Kurd” bikin ku di neteweperwerîya kurdî de bibiryartir e û ev bibiryarî bandorê li ser pexşanê dike.

Nivîsandina helbesta neteweperwer û mirina kirdeya lîrik

Şîroveya metneke ku ji têkiliya serdem û metnê derdikeve holê xwe-dîyê du layenê tevgerê ye: ji metnê ber bi serdemê, ji serdemê ber bi metnê. Ya berîn di derbarê “lêlatên (*düzlem*) bidestxistina wateyê” de ye, ya din jî derheqê “stratejîya afirandina wateyê” de ye. Ango di he-yameke berdest de, di metnê de lêgerîna serdemê tê wateya xwendina rewşa ku metnê de watedar bûye; di vê qismê de metn, tiştên ku di derbarê xwe de tîne zimên, bi rêya serdemê derdixê holê. Bi vî rengî ya ku tê xwendin dibe “serdema metnê”. Lêbelê, xwendineke ku lê dixebite li gorî serdemê metnê şîrove bike, şol bi stratejîya afirandina wateyê ya metnê dide kirinê. Nika, mesele di metnê de lêgerîna serdemeke dîyar e, feqet ya ku li vir tê xwendin dibe “metna serdemê”. Pratîka xwendinê ya ku bi neteweperwerîyê ve bilind dibe, tam jî van herdu tevgerên şîroveya metnê bi hev re bi kar tîne. Ev pratîka xwendinê ye ku dihêle Mem û Zîn

20 Celîlê Celîl û Djene Rhys Bajalan ê ku ji wî çavkanî digire, dîyar dikin ku têgeha “Jön Kurd” cara pêşîn ji aliyê Ebulkasim Lahûtîyê îranî ve hatîye bikaranîn. Bajalanê ku ji bo xebata xwe jî sernavê *Jön Kurd: Tevgera Kurd Berî Şerê Cîhanê yê Yekemîn (1898-1914)* bi kar anîye, têbinîyeke wiha dinivîse: Di raporeke ku di sala 1922an de di kovara Sovyetê *Rojhilata Navînde* tê weşandin têgeha “Jön Kurd” ji bo danasîna ciwanên kurd ên aktivîst yên serdema 1910-1914an tê bikaranîn (ev kom herwiha di danasîna min a “Jön Kurd”an de jî cî digire) (85).” Rewş wiha dîyare ku yê pêşî ev têgeh bikaranî, İsmail Vedat e (16.01.1919 kovara *Jînê*). Lê ew vê pênasekirinê ne ji bo aktivîstên serdema 1898-1914an bikartîne. Biqasî ku ji nivîsê tê fêmkirin têgehên “Jön Kurd” û “Law Kurd” ne ji bo nişê Xelîl Xeyalî temsîl dike lê ji bo nişekî nû pênase bike bi kar tîne.

a sedsala 17an wekî metneke neteweperwer bê şîrovekirin. Di metneke sedsala 17an de bi rehetîyeke anakronîk ve lêgerîna hin dîyardeyên sedsala 19an pêwîst dike ku rewşa metin tê de watedar dibe wekî zemîna sereke ya xwendin-nivîsandinê bête bikaranîn û li hêleke din jî, di metneke sedsala 17an de pêkanîna xwendineke sedsala 19an, bikaranîna, pirranîya caran jî zorlêkirina stratejîya afirandina wateyê bixwe re tîne.

Dante di *Epistleyê* de ku ji bo patronê xwe Can Grande della Scala nivîsîbû, çar pileyên wateyê li gorî [*Divina*] *Commedia* ya navdar wekî: (a) wateya lîteral û dîrokî; (b) wateya moral; (c) wateya alegorîk; (d) wateya anagojîk rave dike (Cuddon, 353). Bi sedsala 19an re ji bo piranîya metnan û bi taybetî jî ji bo metnên kurdî zemîna wateya polîtîk, ku li ser çar rewşên navborî yên wateyê kar dike, derdikeve holê: wateya neteweperwer a metnê. *Mem û Zîn*, ji ber ku zemîna wateyê ya navhatî pêk hatîye ji cihê xwe yê di nav mesnewîyên eşqê yên ‘edetî ber bi kitêba pîroz ya neteweperwerîya çandî û zimanî ya kurdî hatîye kişandin. Di vê dewrê de, kirdeya lîrik ji çîroka xwe tê qewirandin; hemû wateyên serborîya dîrokî, sembolîk, alegorîk, exlaqî, analojîk bi bandora asta wateya neteweperwer ve teşe digire. Wekî piranîya tevgerên neteweperwer, neteweperwerîya etno-kulturî ya kurdî jî ji nivîsandina metnên nû zêdetir bi nivîsandina *palimpsest* re mijûl dibe; li ser a berdest dinivîse.

Bi mebesta ronîkirina argumentên heta nika hatine angaşt kirin, ji şairê kurd ê sedsala 19an Hecî Qadirê Koyî (1817-97), ev malik bèn neqilîkirin dê bimifa be: “Şebîhî colle ke razî nebê be serdirî xoy / Mellên fesahetî kurdî be farisî naga / Belaxetêkî heye, hîç zubanî naygatê / Le bê te’essûbî kurdane bê rewac û beha.” Ev malik ku di nava xwe de tenê berawird û xwe-rexnekirinekî pêşkêş dikin, întibayê didin ku ne pêkan e bêtin xwendinê, eger pratîkeke xwendineke ku lêlata hilgirtina wateyeke neteweperwer û hilberîna stratejîyên wateyên neteweperwer bi hev re pêk bîne li holê tune be, sedema vê întibayê jî lêlata wateya nû ye ku li jorê hate nîqaşkirin. Wateya metnê ya neteweperwer bi qasî neteweperwerîyê bi xwe wekî tebeqeyeke girîng ya metnê rû dide. Di vê rûdanê de bandora pratîka xwendinê heye ya ku di navbera dewr û metnê de beramber û xodîkî (*yansimalı*) dişixule (ji metnê ber bi dewrê û ji dewrê ber bi metnê) û digihîje hev û dibe tevgerê yekgirtî. Ev pevgihan bêguman gerek dikir; ji ber ku “dîrok ne tenê ji nixandina metnan re herêmeke paşxaneyî vedike di heman demê de parçeyêke metnê ya zerûrî jî pêk tîne [...] an jî berevajî, bûye zarûrî ku meriv di afirandina tarîx û çandê de rola sereke ya metn an jî temsîlên wê bifikire” (Looma, 61). Ango ne bes e ku meriv bibêje neteweperwerî metna xwe diafirîne; lê gerek meriv bibêje metin jî neteweperwerîya xwe diafirîne.

Ji vê çarçoveyê dema ku meriv helbesta kurdî ya piştî sedsala 19an bixwîne, dê bê dîtin ku helbestnivîsî bi bandora nivîsa neteweperwerpalîmpsest ve ber bi mecrayeke nû ve diçe; dînamîka ku di destpêkê de serdest bû tiştê hatibû nivîsandin ji nû ve dinivîsand, her çû nivîsîneke neteweperest derkete holê ku bi nûjenî û têgihîştinên nû ve dihate dîyar- kirin. Di vê beşê de, bêyî ku nîqaş bête berfirehkirin, ji bo xwendevanên ku ji edebîyata kurdî re xerîb in, derheqê dorhêla helbestê ya wê dewrê de bi kurtî malûmat bînin dayîn, dê minasib be.

Di destpêka sedsala 19an de tê dîtin ku hilberîna edebî ya edebîyata kurdîya kurmançî û ya goranî/hewramî dewam dikir, ku di wê sedsalê de demên xwe yê zêrîn derbas dikirin. Bi destpêka sedsalê re, digel ku zaravayê soranî li hember goranî/hewramî bihêz dibû, di zaravayê goranî/hewramî de şairên herî bihêz yê kevneşopîya vê helbestê berhemên girîng didan. Mele Seidê Tawegozî (1806-82) ku bi mehlesa xwe ya Mewlewî ve navdar bûbû, Ehmed Begê Komasi (1799-1879) û Mehcûrî; şairên jin ên wekî Mestûre Kurdistanî (1804-1847) Cîhan Ara Xanim (1859-1911) çend navên girîng in. Bi heman rengî di zaravayê kurmançî de jî, piştî şairên herî mezin ên vî zaravayî Melayê Cizîrî û Ehmedê Xanî şairên ku li ser şopa wan diçûn lêbelê ji aliyê estetîkê ve bi tu şeklî xwe nedigîhandin wan ên wekî Şêx Nuredînê Birîfkanî (1791-1852), Muhemed Seidê Mehrî (1796-1883), Şêx Evdirehmanê Axtepî (1850) di dorhêleke edebî de nûnerên girîng bûn.

Ber bi dawîya sedsala 18an, li Başûrê Kurdistanê bi bihêzbûna Mî- rektîya Babanê re kurdîya soranî wekî zîmanekî nû yê edebîyatê derkete holê. Di sala 1789an de, Abdurrehman Paşayê Babe ku dibe serekê Mî- rektîya Baban wateyeke polîtîk li zîman bar dike û li hember hikumdarên Osmanî û Îranîyan serxwebûna xwe îlan dike. Abdurrehman Paşa, bi armanca ku ferqa xwe û ya reqîbê xwe yê mîrên Erdelanê derxe holê, edîban vedixwîne seraya xwe û wan teşwîq dike ku dev ji zaravayê goranî/hewramî berdin û bi devoka Şarezorê binivîsin û bi vî rengî rêya geşedayîna wek zîmanek edebî li ber zaravayê soranî vedike. Di destpêka sedsalê de soranî bi taybetî li dorhêla Silêmanîyê bi “ekola Nalî” ve di warê edebî de digihîje asteke zaf bilind. Di zaravayê soranî de, li pey Nalîyê ku (1800-1856) xezel û qesîdeyan digihîne asteke ku nirxa wê ya estetîk bilind e, bi helbesta xwe ve ku methîye, hîcwîye û temayên dîrokî dihewîne Salim (1805-69), bi temayên otobîyografîk, hîcîw û helbestên eşqê ve Rîza Talabanî (1839-1911) û paşê jî pêşengê neteweperwerîya modern a kurdî Hecî Qadirê Koyî (1817-1897) tê.

Di dawîya sedsala 19an de, bi kurdîya zazakî –lawaz be jî- kevneşopî- yeke edebî ya nivîskî çêdibe. Berhema bi navê *Mewlidê Nebî* ku ji aliyê

Ehmedê Xasî ve di sala 1998an de hatîye nivîsîn û bi awayekî manzûm jîyana Hz. Mihemed vedibêje, metna nivîskî ya ewil a zazakî tê hesibandin. Dîsa di wan deman de Osman Efendîyê Babîj mewlûda bi navê *Biyîşa Pêxemberî* nivîsiye (Seyîdxan, 136). Herçiqas metnên navborî di bin tesîra mewlûda Melayê Bateyî de mabin ku di sedsala 18an de hatibû nivîsîn, pêşengî kirine ku zaravayê zazakî bibe zaravayekî edebî.²¹

Di vê sedsalê de ku edebîyata klasîk bi berhemdarîya xwe berdeham e, ji hêla bandorê ve û di mijarên xwe yê helbestê de, kesê ku tesîreke mezin di edebîyata kurdî de hiştîye, Hacî Qadirê Koyî ye. Koyîyê ku di nîveka duyem ya sedsala 19em de bi soranî nivîsiye, di edebîyata kurdî de -lewma di helbesta kurdî de- û di pêkhatina bingeha fehma neteweperwerîyê de bandoreke guherbar çêkirîye ku di şewaza pêşwazîya vê edebîyatê de bandora vê yekê heya îro dewam kirîye. Ji hêla teşeyê ve Koyî derneketîye derveyî qalibên edebîyata klasîk, bi rêçikên vê edebîyatê ve nivîsiye; lêbelê wî bi awayekî êskere peywireke polîtîk li helbestê bar kirîye, bi vê yekê ve di helbestê de bingeha neteweperwerîyê û şîyana berhemdayîna bi vê fêhmê, pêkan kirîye. Ji sedsala 19em û pê ve, ewil metnên neteweperwerî dû re metnên edebî derketin meydana, di vê yekê de jî rola wî berçav e.

Koyî Ji ber berjewendîyên şexsî stûxwarkirina li ber tirkên ya dezgehên edetî yê dînî û dezgehên arîstokratîk yê serekîyê rexne dikir û dixwest ku bi tevlêbûna gel ve dewleteke kurdî bê avakirin. Li gorî Koyî perwerdehîyeke sekuler û hevçerx elzem e (Vali KS, 121), digel vê wî bi awayekî xurt xwendewarî pêşniyaz dikir him jî qîmeteke giranbiha dida xwendewarîya bi kurdî. Ji bo wî ziman ne ji ber pêdivîyeke şexsî lazîm bû, lêbelê nîşaneyeke mecbûrî ya aîdîyeteke dîrokî ya nasnameya neteweyî bû. Ew, kurdên ku kurdî nizanin û jê hez nakin wekî bêbav diwesifîne,²² ev yek dema em li ser rola navendî ya pêşîyan di avakirina secereya gotara neteweperwerî û di texeyûla berdehamîya dîrokî de bifikirin, maneya avakerê nasnameyekî ku wî li ziman barkirîye derdikeve holê.

Nûsîn û *kitêb* peyvên herî balkêş in di gencîneya peyvî ya helbestî ya Koyî de (Hassanpour, 179). Ji bo wî nivîs him nîşaneyê nasnameya neteweyî ye him jî wekî parêzvanê wî pozîsyoneke sereke ya xwe heye.

21 Di sedsala 19an de, herçiqas di çar zaravayên cuda de hilberandin û mezaxtina edebî hebe jî, di navbera wan edebîyatan de danûstandineke bisînor heye. Ali Berdeşanî (1771-1812) berhemên girîng yê kevneşopîya devkî ya kurmançî wergerandîye soranî û metnên ewil ên soranî nivîsandine (Blau). Em dizanin ku Mesture Kurdistanî digel goranî bi soranî jî helbest nivîsîne (Sağınç, 178). Nivîskarê yekem yê metna nivîskî ya zazakî Ehmedê Xasî, di medreseyên kurmançan de xwendîye û di heman demê de helbestên wî yê bi zaravayê kurmançî jî hene.

22 Eger kurdek qisey babî nezani / Muheqqeq daykî hîze babî zani. (Hassanpour, 178).

Koyî dibêje eger mîrên kurdan û torevan û zanyarên ku di bin parastina wan de bûne -eşkere ye ku li vir ev ji bo Koyî nîşaneyê kurdîti û desthilata kurd e- bi dokumentên nivîskî ve bête tomar kirin²³, heta hetayê nayê jibîrkirin. Li vir nivîsîn, wekî garantîya parastina hebûna kurdan, ya ku herdem ji hêla desthilatên bihêztir ve hatîye qutkirin, û toreyê edebîyata wan, ê ji ber bê tomarbûyîna wînda bûye, tê dîtîn. Bi qîseyeke din, nivîs ji bo wî ne tenê nîşaneyê şaristanîyê ye; di heman demê de sembola desthilateke kurdî ya dewamdar e û alaveke ku kevneşopîya edebî derdixe meydana hebûnê.

Koyî kurda bi milletên din re berawird dike û wekî yegane milletê ku ne xwedî kitêb e, gazindan jê dike (Hassanpour, 178) û nebûna kitêban wekî kêmasîyekî destnîşan dike. Lê ji bo wî ev kêmasî demkî ye, berdewamîyeke dîrokî amaje nake. Nexasim mesnewîya şairê sed sala 17em Xanî ya bi navê *Mem û Zîn* wekî “kitêba milletê min” (Bruinessen, 74) bi nav dike û kêmasîya navborî bi vî rengî berteref dike.²⁴ Ev jî nîşan dide ku ji dewrê bo metnê û ji metnê bo dewrê maneyên neteweperwerî tê guhastin û ev jî geşbûna hestiyarîyên neteweyî piştrast dike.

Ehmedê Xanî yê ku Koyî ew wekî pêşeng qebûl dikir, di dîbaçe-ya mesnewîya xwe ya bi navê *Mem û Zînê* de, “lavayîyên xwe derbarê stûxwarkirina kurdan ya li hemberî dewletên cîran, nebûna yekîtiya di navbera kurdan û daxwaza bilinbûna padîşahekî kurd ku gel tîne ba hev û fatîhên berê dixê bin hukmê xwe” (Bruinessen, 74) tîne zimên. Xanî di heman demê de, kurdî û bi taybetî jî nivîsîna bi kurdî wekî nîşaneyê cudatiya digel milletên cîran dibîne. Kurdî bo wî mîna durr e; bo ku “ehlê nezer”ê nebêjin ku kurdan eşq ji bo xwe nekirine armanc, ji heqîqet û mecazê fêhm nakin, hemû millet xwedan-kitêb in kurd tenê jê bêpar mane û herwiha xelk bila nebêjin ku kurd bêmerîfet, bêesl û binyad in, lema mesnewîya (*Mem û Zîn*) xwe bi kurdî nivîsîye. Bi vî awayî, berhemdayîna nivîskî ya zimanekî wekî nîşana esîlbûna civatekî destnîşan dike û ji bo kurdî geşedaneke mezin pêk tîne, xwedîbûna kurd û kurdî ya kevneşopîya nivîskî diselimîne, bi civakên din ên wî dewrî re wekhev dibîne. Koyî, bi

23 Kitêb û defter û te'rix û kaxez
Be kurdî ger binûsraye zubanî
Mela û şêx û mîr û padişaman
Heta mehşer dema naw û nîşanî (Hasanpour, 179).

24 Di xebata xwe ya bi navê *Bendname: Li ser Rihê Edebiyatekê* de, li ser nixandina armanca nivîsînê ya qeyda ewil a dîrokî ku ji aliyê Şerefhanê Bedlîsî ve di *Şerefnameyê* de li ser dîroka mîrên kurdan dibêje “Ji bo ku navên xanedanên mezin ên Kurdistanê neyên jibîrkirin û baqî bimînin”, Remezan Alan, di derbarê edebîyata kurdî de tespîtên wiha dike: “Ji min re gumanek çêdibe ku edebîyata kurdî, ji têkbrîna kêmasîyekê yan îcadkirina pêwîstîyekê pêve tiştêk nîne. Yanê ji esera afirîneriyê bêtir, îspatkirina hebûnekê, ji pêleke hunerî bêtir reflekseke hişmendî ye!” (13).

heman armanca Xaniyê pêşengê xwe *Mem û Zînê* dike berhemeke mîllî²⁵ û wî bo safîkirina kêmasîya mezin ya xwedan-kitêb nebûna civaka kurd ya wê dewrê, wekî modeleke baş berpêş dike.

Koyî bi sewteke neteweperwer ve nêzî ziman, nivîs û edebîyatê dibe û ev yek jî îşaretê, teşebiseke pêşînê dîroknûsîya edebîyatê, pêkanîna kanonek edebî û dîyarkirina parametreyên van ji bo edebîyat/şîra kurdî, dike. Ew belkî dîsa bi bandora pêşengê xwe Ehmedê Xanî²⁶, behsa ji bîstî zêdetir nivîskarên zaravayên cuda yên wekî Ehmedê Xanî, Nalî û Şêx Riza Telebanî dike. Mirov dikare bibêje ku nivîskarên dewrên cuda, zaravayên cuda û bi gelemperî ji hev bêxeber, nûnerên heman setha edebî û kevneşopîya edebî ne û ev jî dikare wekî teşebiseke dîroknûsîya edebîyateke mîllî bête xwendin. Di nav hemû nivîskarên navborî de, ji ber pûtepedana kurdî û bêrîkirina desthilata kurdî, Xanî li ba Koyî xwedîyê qîmet û wateyeke taybet bû. “Le naw kurdan xeyrî Hacî û Şêxî Xanî/Esasî nezmî kurdî danenawe” (Bozarslan, *Kurdistan*, 118), Koyî bi vê rêzîkê şecereya kanona şîra kurdî dîyar dike. Ji ber ku Xanî û ew kurdûnê wek hêmana sereke ya berhemdayîn û motîvasyonê dibînin, di nav hemû nivîskaran de xwe û Xanî wek danerên şîra kurdî destnîşan dike. Ev şîrove ku di çerçoveya metn û nivîskaran de pêk tê, rê li ber pratîka xwendineke neteweperwer xweş dike di dîroknûsîyeke edebîyatê de, bi vî rengî mekanîzmayeke şîrovekirinê ya ku xwe dispêre li tesewira hebûna anakronîk ya neteweperwerîyê, nîşan dide ku bi saya serê Koyî bûye parametreyê esasî ya kanona edebîyata kurdî.²⁷

25 Meriv dikare bandora vê berpêbûnê ya Koyî di Hawarê de jî bibîne. Celadet Alî Bedirxan ê ku bi mexlesa Herekol Azîzan dinivîsî, di derheqê Xanî de wiha nivîsîye: “Belê Xanî jî xudan kitêb e. Lê Xanî pêxember e jî. Pêxemberê dîyaneta me a mîlî, pêxemberê ola me a nijadîn” (Bruinessen, 77).

26 Xanî jî di beşa “Sebebê Telifê” de dibêje “Ger dê hebûya me jî xwidanek / Alîkeremek, letîfedanek / ‘Ilm û hiner û kemal û iz’an / Şî’ir û xezel û kitab û dîwan / Min dê ‘elema kelimê mewzûn / ‘Alî bikira li banê gerdûn / Bîna ve rûha Melê Cizîrî / Pê hey bikira ‘Elî Herîrî / Keyfek we bida Feqîyê Teyran / Hetta bi ebed bimayî heyran” (Sağınç, 396) Bêguman Koyî, bi halûmercên dema xwe ya musaîd, helbestvanên bi zaravayên cuda yên kurdî ve nivîsîne, bibîr anîye û nispet bi Xanî çerçoveyeke firehtir ya edebîyata kurdî xêz kirîye. Koyî jî Xanî bandor girtîye lêbelê ev bandor wî nake kopyakêş. Ji bo ferqa di navbera fehm û şewaza neteweperwerîya Xanî û Koyî de mirov dikare li van binêre: Xebata Amir Hassanpour ya bi navê *Kurdistan’da Milliyetçilik ve Dil*, gotara “Kürtlerin Soykütükleri: Kürt Tarih Yazımında Ulus ve Ulusal Kimliklerin İnşası” ya Abbas Vali ku di kitêba bi navê *Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri* de hatibû weşandin ku Vali jî edîtorî kiribû û gotara Martin Van Bruinessen ya bi navê Ehmedê Xanî’ın *Mem û Zîn’i ve Kürt Milli Uyanışının Ortaya Çıkışındaki Rolü*”.

27 Pir xebatên li ser edebîyata kurdî, girîngîyeke taybet didin Xanî û Koyî. Herwiha, nîşaneya vê yekê ye ku zaf şairên ku kurdî dinivîsin balê dikişînin ser xwe bi rêya nîrxandin û nîqaşa li ser parçeyên helbestan yên li ser ziman an jî cografyaya kurdî. Bo nimûne, helbesta şairê sedsala 18an Xanay Qubadî ya bi zaravayê hewramî “rast e

Arezûya ku Koyî ya di risteya “Sed qa’îme û qesîde kes naykîrrê be pûlî/ Rozname û cerîde û kewtowe qîmet û şan” (Hassanpour, 348) de anîye zimên salek pey mirina wî re pêk tê. Di dewrên dawî de li dewleta Osmanî, wek teşebisek neteweperwerîya çandî ya kurdî, rojnameya ewil a kurdî bi navê *Kurdistanê* dest bi weşanê kir²⁸, digel qutbûna weşanan jî rojname û kovaran heya pêlên dawî ya Împeratorîya Osmanî berdewam kir. Bêşik, sedema weşana van rojnameyan û sedema nivîsîna Xanî û Koyî heman tişt, diltirsîna dagirtina kêmasîyekê bû. Hesta lipaşmayînê û arezûya selimandin/dan qebûlkirinê ya hebûnê, bîra dîrokî saz kir û vê jî pêdivîya nivîsîna dîrokê bi xwe re anî. Bi gotineke din, dîrok wekî lêgerîneke binemalî û qadeke bo selimandina îdiaya hebûnê hate dîtin û nivîsîna dîrokê wekî mecbûrîyetekî derket holê. Bi vî awayî, wekî encameke mecbûrî ya sazkirina nasnameya neteweyî, ji bo ronakbîrên kurd nivîsîna “Dîroka Neteweyî” pêdivîyek bû, ji ber sedemên aborî, civaknasnebûna wan û ji ber ku kiryarên bo lêkolîna dîrokê wext nedîma, hîç lêkolîneke dîrokî nekirin (Hamit Bozarslan, 46). Lêbelê, wek dînamîka esas ya pratîka xwendina neteweperwer, bi saya guhastina maneyan ji metnê bo dewrê û ji dewrê bo metnê, bi dehan nivîs nivîsîn, destana “Kawa” bi anomalîyeke kronolojîk veguherandin vegêraneke neteweperwer.

Di nebûna xebatên dîrokî, kevneberhemên edebî yên berdest bo dîroknûsî û gotara dîrokî bûn amrazeke muhim. Nivîskarê rojnameya *Kurdistanê* Bedirxanpaşazade Mîkdat Mîthhat di gotareke xwe de bangî kurdan dike û dibêje ji ber ku ew xwendin û nivîsînê nizanin, nikarin dîroka bavûkalê xwe bixwînin, ji ber vê hindê ji vir û pê ve ew ê di rojnameyê de, di derbarê dîrok, binyad, binemala kurdan û alimên kurd yên navdar de, nivîsan binivîse. Wextek şûn de behsa berhemên Ehmedê Xanî dike û dibêje ez ê berhemên wî di rojnameya xwe de biweşînim (123) û ji hejmara 2yan û pê ve hin beşên *Mem û Zînê* diweşîne. Nivîskarên rojnameyê, ji hejmara 8an heya hejmara 13an behsa Mîrektîya Botanê dikin ku cem wan bîrewerîyeke zindî ye û tenê di hejmara 15an de behsa Selahedînê Eyûbî yê lehengê girîng ya gotara neteweperwerîya kurdî

dibêjin farisî mîna şekir e / Ji bo min kurdî jê şîrîntir e / Dîyar e ku li vê dunyaya bêwefa / Herkes bi zimanê xwe bextewer e” (Tan, 121) an jî beytên Melayê Cizîrî “Gula baxê îremê botan im / şebçeraxê şevên Kurdistan im” hema bêje di hemû pirtûkên dîroka edebiyata kurdî de çavê meriv lê dikeve. Ji bo mînakên vê mijarê mirov dikare li pirtûka Mehmet Uzun a *Destpêka Edebiyata Kurdî* û pirtûka Feqî Huseyn Sağnîç ya bi navê *Dîroka Wêjeya Kurdî* binêre.

28 Koyî, tê Stenbolê û li wir kurdî û edebiyata kurdî fêrî zarokên Bedirxan Beg dike. Vê tecrûbeyê hişt ku Koyî yê ku bi zaravayê soranî dinivîsî, berhema bi navê *Mem û Zînê* ya Ehmedê Xanî ku bi zaravayê kurmançî bû, nas bike. Bêguman Koyî û yekem neteweperestên çalak ên kurd malbata Bedirxaniyan bandor li ser hevdu kirine.

dikin. A rast, piştî behskirina dîroknûsînê, ku demildest behsa Ehmedê Xanî tê kirin û parçeyên *Mem û Zînê* ji hejmara 2yan û pê ve bênavber tê weşandin, cihê alavbûna edebîyatê di dîroknûsînê de destnîşan dike.²⁹

Guherîna *Mem û Zînê* ber bi mîteke dîrokî, bi kovara *Jînê* dertê lûtkeyê ku di navbera salên 1918-19an de hatiye weşandin. Ji hejmara 11an heya hejmara 15an “mizgîn”îya çapkirina kitabê tê dayîn, ji hejmara 16an û pê ve di hemûyan de tê gotin ku çap temam bûye û bo xwendevanan cihê peydakirina kitabê wekî bangewazî cih digire. Li vir, ferqa di navbera danasîna kurdî û tirkî de bala mirov dikişîne. Di îlana kurdî de bi ifadeyên “Kitêba *Mem û Zînê*, em wê tebi’ dikin; mizgînî li hemî Kurdan bit” danasîneke kurt tê kirin; di tirkîya heman îlanê de bi gotina “Berhema nemir ya edebîyata kurdî ya Ehmedê Xanî, romana manzûm ya nîşana pakî û hêza edebîyata kurdî tê çapkirin” mizgînî tê dayîn. Berhemeke edebî di qada giştî a tirkan de –qada ku mixatabê rasterast ê îdiayên hebûnê û talebkirina heqên kurda ye- wekî çespana domdarî û dîrokîbûna hebûna neteweyî tê teqdîmkirin. Di heman danasînê de, nîqaşa berpêşkirina mesnewîyeke klasîk wekî romanekî –di wê serdemê de eleqe û xemxwerîyeke wiha ya nivîskarên kurd tune bû- encama refleksekî ye ku dişibe refleksên rewşenbîrên tirk ên dewra Tanzîmatê ye ku cureya romanê wekî nîşana şaristanîyê didîtin.

Di vê nuqtê de divê em bêjin *Mem û Zîn* a ku hem ji aliyê taybetmendiyên xwe ye şeweyî û hunerî ve hem jî ji aliyê babet û termên xwe ve taybetmendiyên giştî yê edebîyata Rojhilata Navîn nîşan dide û di paraleliya mesnewiyên wek *Xusrew û Şîrîn*, *Leyla û Mecnûn*, *Yusuf û Zuleyxa* de, di çarçoveya vegotina evîneke trajîk a mezin de bi rêya motifên mîstîk peyamên tesewîfî di xwe de dihewîne, cara pêşîn ji aliyê Koyî ve, paşê jî ji aliyê rewşenbîrên kurd ên osmanî ve ji nû ve hatiye keşîfkirin û wekî metneke sedsala 19an hatiye avakirin.³⁰ Di vê berpêbûnê de ber-

29 *Di Kurd Teavun ve Terakkî Gazetesiyê* ku piştî rojnameya *Kurdistanê* di sala 1908an de dest bi weşanê dike de, dema ku *Kürd Teavün ve Terakkî Cemiyeti İstanbul Merkez-i Umumisi* dibêje “Me biryar daye ku em dîrokeke mikemel a kurd û Kurdistanê amade bikin û edebîyata millî ya kurdan berhev bikin û çap bikin”, dîrok û dîroknûsîya edebîyata millî wekhev tê dîtin. Di beşa tirkî ya hejmara 3an ya *Rojî Kurd* de ku di 1913an de hatibû weşandin Salih Bedirxan gotina, “dîrokeke hebûna wî ya maddî û manewî terîf bike û xwe bispêre belgeyên nivîskî û kitabî...” yê kurdûbûnê tune ye û ew jî “wasitayên vegotin û agahdarkirinê yê ku iftirayên ku li wan tên kirinê red û tune bike” bêpar in (77), xwe rexne dike di beşa kurdî ya heman hejmarê de, beşa meşhur “Sebebê Telîfê” ya Xanî neql dike. Bi vî awayî, wekî bersiveke tespîta xwe, metnekî edebî bo berterefkirina dîroknusîya edebî dixebitîne.

30 Li ser daxwaza konsolosê rus Alexandre Jaba, Mele Mehmudê Beyazîdî yê li ser edebîyata kurdî lêkolînekî dike, *Mem û Zînê* wekî “kitêbekî aşiq meşuqan” (Bruinnessen,70) bi nav dike, behremendîya wê ya edebî dipesînine; lêbelê mînanê neteweperwerên kurd ên

hem çî, bi çî awayî dibêje û qîmeta rast û hunerî ya wê çî ye ne muhim e, berevajî vê, ya muhim ew e ku berhem çî temsîl dike/dikare bike. Di yekem çaryeka sed sala 20an de ev helwesta bêbiryar a neteweperwer, atmosfera zihnî û rihê serdemê, ne ku metna xwe diafirîne lê wê keşif dike. Bi vî rengî, hem berpêbûna neteweperwer û dîrokperwer a ku bi hasasîyeta xwe ya berterefkirina kêmasî û paşvemayîtîyê ve derdiket pêş, tişt a ku li pey ketîye bi dest dixê; hem jî stratejîya metnê ya afirandina wateyê tê keşifkirin ya ku alîkarîya helwesteke neteweperwer dike a ku nikare metna xwe biafirîne. Metna Xanî bêguman keşfeke mezin bû, ne tenê dewra ku dused sal şûn de teşe digirt wekî zemîna watedarbûnê pejirandibû; herwiha xwedîyê hêza afirandina wateyê bû ku helwestên sereke yên polîtîk, îdia û talebên vê dewrê bi vî rengî deng vedan. Tişt a ku em jê re dibêjin metna xurt, lap ev e; her tevgereke neteweperwer bi zayandin û keşifkirina metnên wiha re mijûl e.

Îqamekirina berhemên edebîyata kurdî yên berê di şûna dîroknûsînê de, wek paradoksekê, ji alîyekî ve dihişt ku bi temamî hêla estetîk a edebîyata ku bûbû mîna amrazekê ji bo vegotinên îdeolojîk, bê piştguh kirin; ji alîyê din ve jî rê dida edebîyata kurdî ku bi spartina paşxaney a dîrokî xwe bisazûmanî bike. Amrazîbûna edebîyatê ya bi vî rengî gelek caran dibe sebeba şîroveyên anakronîk.

Helbesteke ku êşa ji eşqê tê kişandin di çarçoveya konvansiyonên helbesta klasîk de vedibêje ya Melayê Cizîrî, yê ku bi risteyên “Ger lu’luê mensûrî ji nezmê tu dixwazî/ Wer şî’rê Melê bîn tu bi Şîrazî çî hacet”³¹ (Sağnıç, 378), xwe bi ser Hafîzê Şîrazî yê Îranî re, ku ew yek ji navdar-tîrîn helbestvanên edebîyata cîhana îslamî ye, digire û muhtemelen bihêztîrîn angaşt a estetîk a edebîyata kurdî tîne zimên³², ji nivîsandina neteweperwer-palimpsest derbas dibe û di bin sernavê “Mele Ehmedê Cizîrî’nin dörd asır öncesinde bugünkü halimiz için ağıdı” (*Şîna Mele*

paşê, ên ku metna mesnewîyê piştguh dikirin û di sebebê telîfa wê de rengvedana gotara (*söylem*) xwe didîtin, behsa iqtîdara kurd nake û kurdî wekî nişaney a aidîyê nabîne. Beyazîdî wekî nişanderê ku rayê me dide berîya neteweperwerîyê *Mem û Zîn* çawa dihatê pênasekirin, ji terza Koyî dûr xuya dike, yê ku hevçerxê wî bû û di dawîya sedsalê de Ehmedê Xanî û berhema wî bi nêzîkbûneke neteweperwer ve ji nû ve keşif kir.

- 31 Bi tevî xebatên ku îro tên kirin, ev malik nişaney a neteweperwerîya helbestvan, qe ne be wek hasasîyeta wî ya li ser nasnameya kurdî hatîye dîtin û bi piranî angaşt a estetîk a ku di xwe de dihêwirîne, hatîye piştguhkirin.
- 32 Min di dil kovan hezar in, dax û keyber bê hisab
Mihmeta werdên bi xar in, wên di dil da sed nişab
Sed nişab in min di dil iro ji xarên sorgulan
Yek bi yek peykan çevî bûn çûne cergê da kulab
Ger du sed peykan di nîva dil bûwan, dê xweş bûwan
Her dema kewkeb bidîna necm û perwîn bê hicab.

Ehmedê Cizîrî ya çar sedsal berê ji bo rewşa me ya îro (Bozarlan, 619) de tê rojanekirin.

Rojname û kovar tevli tengkirina qada edebî bi şîroveyên bêhed yên zêde anakronîk, bi veguhestina berhemên edebî ji bo qada gelemper a kurdî³³ di hawirekê de, ku mehrûmîyeta derfetên çapê tê de diyarer in, îmkân dide ku berhemên edebî di nav civatê de li xwînerên xwe bigere. Dema digel Xanî helbestên wek helbestvanên Koyî, Talebanî, Mîhrî, Cizîrî, Nalî, Sîyahpoş çap dibe; behsa Mewlîda Bateyî, *Nehcu'l-Enama Mele Xelîlê Sêrtî*, dîwana Ehmedê Kor Seblaxî jî tê kirin û helbestvanên mîna Mewlewî, Nefî, Kurdî wek yek ji endamên tarîxa kurdî ya bi îhtîşam tîpî pêşkêşkirin. Bi vî awayî, helbestvanên bi zaravayên cuda yên kurdî dinivîsin wek aktorên kevneşopîya edebîyateke yekgirtî ku bi piştguhkirina cîyawazîyan tîpî pêşkêşkirin³⁴, parçebûna ku bûye hêmana dîrokî ya edebîyata kurdî bi awayekî demkî ji ber çavan radike.³⁵

Rojname û kovar tenê berhemên edebî yên berê ranaxine ber çavan; xebatên rojane yên derheqê ziman, çand û edebîyatê de jî bi gel didine nasîn. Danasîna afirînekên wêjeyî di hemdemîya hilberîna wan de bi rêya çapemenîyê bo girseyeke mezin, jî bo kurdan çiqas lawaz be jî pêşengîya hawireke edebî ya modern dike. Rojnameya *Kurdistanê*, ferhenga *El-Hediyett'u-l Hemîdîyye fi'l-Luxet'il-Kurdiyye ya Yusuf Ziyaeddin Paşayî* ku şeş sal berî rojnameyê hatibû weşandin, jî ber ku bingehek jî bo kurdî ava dikir û bi nêrîna ku hemû peyvên kurdî dihewand, jî xwînerên xwe re pêşnîyaz dike. Helbesteke Hecî Qadirê Koyî, ku salek berê wefat kirîye, diwêşîne ku ew helbest jî terefê Koyî li pişt *Mem û Zînê* bi destxeta wî hatibû nivîsîn (135). Di *Kurd Teavûn ve Terakki Gazetesi* de di bersivnameya “*ji Pirinçizade Feyzî Efendî re*” de, spasîyan jî wî re dike ku ew agahdarîya nivîsandina pirtûkeke dîrokî ya Şêx Evdirehmanê

33 Nameyên xwîneran ku ji bajarên wek Şam, Mûsil, Silêmanî, Amed, Riha, Mêrdîn, Edene, Wan, Mûş, Bidlîs ji kovar û rojnameyên kurdî re dihatin şandin, nîşanî me dide ku rojname qada gelemper a kurdî ava dike.

34 Ya ku tê behskirin kurmancî û soranî ye. Behsa zazakî ku hê nû ye di qada edebîyata nivîskî de û zaravayê hewramî/goranî ya ku berî hemî zaravayên kurdî bûbû zimanê edebî, nayê kirin. Lêbelê Pîrekurd Tewfîq “bi evîndarîya kurdî”, di hejmarê Jinê ya 12an de helbesteke Mehemed Axayê Derbendfêqereyî ku “bi kevntirîn zaravayê kurdî Zend” hatiye nivîsîn û li ser kêlikê gora evîndara wî hatiye rewîştin, çap dike, (Bozarlan, 537). Ev yek dide nîşan ku îdraqa edebîyateke kurdî ya li ser zaravayan hêdi hêdi derdikeve holê.

35 Ev hewla rojname û kovarên di serdema dawî ya Osmanîyan de pir qels û demkî maye. Piştî herba Cîhanê yê Yekem parvebûna Kurdistanê di nav serdestîya pênc dewletên cuda de, tevdirên van dewletan ên qedexeker li ser kurdî û destûrmedayîna derfetên mînimûm ên ragihandinê ya di navbera kurdan de jî cîyawazîyên zaraveyan zêde kirîye, qedera edebîyata kurdî di sedsala 20an de jî li ser qutbûn û parçebûnê hatiye domandin.

Axtepî; weşandina ferheng, gotinên pêşîyan û rêzimana kurdî ya wêjekar Zîya Efendîyî û xebatên Hanîli Salih Beyî dide rojname û xwîneran (Bozarslan, 326).

Wekî di mînakên jorê de jî tê dîtin rojname û kovar li alîyekî biderxistina nûçeyan derfeta avabûna tora ragihandineke entelektuel didin, li alîyê din jî di heman demê de bi weşandina helbestên helbestvanên modern hawira edebîyateke zindî peyda dikin. Di rojnameya *Kurdistanê* de ji bilî nameyê menzûm a ku ji Şamê tê şandin û pîrozbahîya rojnameyê dike, helbestên helbestvanên hevçerx cih nagirin. Helbest di *Kurd Teavûn ve Terakki Gazetesi* de pir hindik tînin. Di rojnameyê de bi awayekî birêkûpêk tenê helbestên tirkî û kurdî yê Tewfîqê Silêmanî cih girtine. Lêbelê herwekî tespîta ku me di pêwendîya pexşan û cureyên modern ên edebî de nîqaşa wê kiribû û gotibû, bi hevterîbiya zêdebûna neteweperwerîya bibiryar, pexşan û cureyên edebî pêş dikevin, piştrast dike ku derbesbûna ji neteweperwerîya bêbiryar ber bi helwesta neteweperwerîya bibiryar di helbestê de jî beramberê xwe dibîne. Li alîyekî helbest di her hejmara rojname û kovaran de ji xwe re cih digire li alîyekî din jî ji helbestnûsîneke bi du zimanî ber helbestnûsîna kurdî ve guherînek li ber çavan dikeve.³⁶ Di her hejmara *Rojî Kurdê* de yek-du helbestên kurdî tê weşandin. Bi kovara *Jînê* re wexta helbesta kurdî bi rêkûpêk cih digire di heman demê de di hejmara helbestvanê kurd de jî zêdehiyek tê dîtin. Digel helbestvanên wek Fîkrî Necdet, Qazî Letîf Zaxoyî ku carcaran helbestên wan dihatin weşandin, helbestvanên wek Ebdurehîm Rehmî, Qazîzade Mistefa Şewqî ku bi soranî û kurmançî dinivîsin, berhemdartir helbestvanên *Jînê* dihatin hesibandin. Digel weşandina helbestên bijare yê nivîskarên berê bi cihdayîna helbestên helbestvanên modern jî wêjê ji nîşaneyên angaştê hebûna mitleq xwe xelas dike û dibe faqtoereke aktîf a ji dîroka nû ya ku dihat avakirin.

Lêbelê bi vî awayî destpêkirina bisazîbûna (*kurumsallaşma*) edebîyata kurdî ji keyfîyeteke e, ku îmkân bide ew wek qadeke estetîkê xweser bibe, dîr bû. Edebîyat di çarçoveya dînamîkên navxweyî de wek çalakîyeke hunerî nedihate binavkirin. Di serdema ku behsa wê tê kirin de nîqaşên li ser edebîyatê tune bûn. Gotara bi sernavê “Edebîyata me û tikayek ji edîbên me” ya Baban Îzeddînî ku yek ji nivîsên kêmpêyda ye di vî warî de, ji alîyê nîşandayîna têgihîştina edebî yê wê demê mînaekeke berbiçav e.

Eger huner û edebîyata kurdî bête lêkolînkirinê wê were dîtin ku ew esasên nêrîna “huner ji bo hunerê”, ku ev ravekirina yek ji teorîyên

36 Ya ku tê behskirin ne guherîneke tund e. Di *Jînê* de kêm be jî helbestên tirkî wek helbestvanên Süleyman Nazîf, Kemal Fevzî û Kazım Vehbî hatine weşandin.

mebesta hunerê ye, xelet şopandîye; di hunera edebîyatê de bi kirina êrîşên hevdu re, bi pesindayîna şah, wezîr û mîran bexşîştendin re, bi vegotina bedewbûna carîye û horîyan re ştexilîye; hişyarî û sûda qewmê xwe nefikirîye... lê divê ji ravekirina teorîya mebesta hunerê ya duyem bihata sepandin: “huner ji bo gel”. Bi vê mebestê bi helbest, dîwan û tekstên edebî yên dê bihatana nivîsîn û gotin divê gel ji xew bihata şî-yarkirin, ji xefletê bihatana îqazkirin, a ku ji wan re bi mifa ye bihata nîşandan, ger bixwasta bijîya divê bihata qanîkirinê da ku destê xwe ji hemû rêbirîyan bibirîya, berê xwe bida çandinî û cotkarîyê û bi vê rêyê divê bûbûya pispor. Bi vî awayî qezenca ku were bidestxistin mezintir û berfirehtir dibe; rewşa niha ya ku bi xemgîniyê xemiliye dernediket holê, wesleyên rasteqîn ên kurdî çêdibûn (24).

Ev şîroveya ku eşkere ye îlhama xwe ji nîqaşên edebîyata tirkî ya Stenbolê girtiye -ji ber ku ev mijar û mijarên mîna vê li derveyî eleqeya nivîskarên kurd bû, bi ser de rexnekirina kevneşopîyê ji aliyê van rewşenbîrên ku edebîyatê wek çavkanîyeke dîroka kurdanê bitescîl û çespandî didîtin ne tiştekî wiha edetî bû kargîniyêk (*işlevsellik*) tuj barê edebîyatê dike. Edebîyat serdanpê ji kirdeya xwe ya hunerî dûr dikeve û ji bo kurdên ku ji sazî û dezgehên perwerdehîyê bêpar mane, dewsa dibistanê digire. Erkên wekî perwerdehî, agahdarî, şarezabûn, pisporîya aborîyê yên ku encax pergaleke perwerdehîyê ya sazîgerî û toreke çapemenîyê ya berbelav bikaribe pêk bîne sipartinê edebîyatê.

Derfetdîtina edebîyatê ya çapê bi rêya rojname û kovaran û kargîniya ku li edebîyatê hate sipartinê ji hêla helbesta kurdî ve bû xwedan bandoreke veguhêzer. Rojname û kovaran mercên helbesta ku piştî nivîsînê bi demeke dirêj kariye bigihêje pêşîya komeke sînardar a xwîneran, guherandiye û pêkan kiriye ku helbest piştî hate nivîsîn zû bi zû bigihêje girseyeke berbelav a xwîneran. Bi taybetî heke em derfetên edebîyata kurdî bifikirin em ê bibînin ku sînardarîya derfetên çapkirin û weşandina pirtûkan rê daye ku rojname di rêya belavkarîya berhemên edebî bo xwîneran de bibe navgîneke çalak. Ev jî, bêguman digel sedemên din, ji bo helbesta kurdî ya ku bê zanîna ka ew kîngê, di kîjan mercan de dê bigihêje girseyeke xwînerên çawa hatiye nivîsin; ji ber (bê)têkiliya bê adan ya di nava nivîskar, berhem û xwîner de, di bêzemanîyeke edetî çikîyayî, di mijarên dîyar de bi gencîneyeke peyvsînorî hatiye nivîsîn, derfetên nû afirandîye. Nivîsara ku di demeke kurt de digihêje ber destê xwînerê dîyar, dihêle ku wextê metnê berçavtir, nêzîktir û eşkeretir be û ev jî derfeta liv û lebatê daye helbestê. Bi paraleliya vê derfeta lebitîna zemanîyê mijara helbestê jî curbicurî qezenç kirîye û helbest hatiye rewşa platformeke ku tê de mijarên aktuel jî dihate dîtîne.

Esas bikaranîna rojname û kovaran wekî setheke wêjeyî û gelemperî dike ku helbest bibe yek ji navgînên rojnamegerîyê; mijarên ku di nûçe û gotarekê de tête pêşkêşkirin ji nû ve bi formeke helbestkî ya rûxsarî li ber xwîneran tê raxistin. Di helbesteke Suleymanîyeli Tevfik de, ku di *Kürt teavûn ve Terakki Gazaetesi* de der çûbû, gotina –*alma Kürdü avluya Kürt'ten çıkmaz evliya* (kurdan hilnedine hewşê, lewre ji wan ewliya dernakeve)- hatîye rexnekirin. Di heman demê de, rojname û kovarên di heyama bûye mijara vekolînê de weşiyabûn, hema hema bêje di hemû hejmarên xwe de wekî bertekeke neteweperest a derengmayî vî fikrî tînin zimên; kurd wek xaleke tebîeta xwe camêr, esîl, behredar û xwedîyê hişeke pak in lê ji ber ku bi domana pêvajoya tarîxî ve rastî neyînîyan hatine û negihîştine wê şarezayîya ku divê bigihîştanayê. Dîsa di heman hejmara rojnameyê de, pêşniyaza ku wekî wesîyeta dawî hatîye destnîşankirin, a di nivîsa bi sernavê “Bediüzzaman Molla Saidi Kürdî'nin Nasayihî” de ku dibêje “xwendin, xwendin, xwendin” (Bozarslan 55), di helbesta Tevfik de bi risteyên “pêşî xwendin, paşê xwendin li alemê” (Bozarslan 59) wateya xwe digire. Hevdîtina ku Şerîf Paşa li Parîsê kirîye, prensîbên ku serokê DYA'yê Wilson, wekî gelên ku di herêmekê de desthilat in dikarin rê bidine dahatûya xwe, destnîşan kirîye, pîrozbahîyên sersalê dibin mijara helbestê.

Em dikarin bêjin ku zimanê rojnamegerîyê ya ku bandor li helbestê kirîye, gencîneya peyvnan a helbesta klasîk a kurdî guherandîye, hewze-ya hêmayên helbestî bêkêr hîştîye. Bi vî awayî rewşeke ku em dikarin wekî têkçûna hêmayê pênase bikin derketîye holê û zimanê qalîbgirtî yê helbesta kevneşopî, yê xwedîyê sirûstek e ku li derdora wateyên ku ji mezmûnan pêk hatîye, bi kînayeyên pirtebeqeyî ve gur hatîye pêçandin, şikandiye. Cihê helbesta klasîk digire a ku giranîya wê ji rengdêr, mecaz û teşbîhan pêk dihat, helbesteke ku bi peyvrezîyek danezan û pêveber tê de dîyareker in hatine nivîsîn. Yek ji mînakên beloq risteyên “Her roj, her şev bixebitin/Mekteb vekin, tehsîl bikin” (Bozarslan 549) e, ku di helbesta bi navê “Kurmanca ra” ya Kurdîzade E. Sabit ku di *Jînê* de hatîye weşandin. Bi vî awayî zimanê helbestê di bin tesîra zimanê rojnameyê de axaftinê de newayeke ku nêzî pexşanê ye qezenç dike û ahengeke serveyî ku qîma xwe bi qafîye û redîfên dawîya risteyan tîne wek alîyê helbestê yê estetîk derdikeve pêş.

Ev belavbûna estetîk ku tê behskirin bi guherîna kirdeya helbestê ve jî ji nêz ve têkildar e. Kirdeya lîrîk a şexsî ya helbesta kevnar cihê xwe dide şexsên kollektîf ên ku di pêvajoya însaya neteweya kurd de tîne texeyulkirin an jî di zemîneke razber de cîyê xwe ji “weten” bi xwe re dihêle. Lîrîzma ku desthilî helbesta kevneşopîyê ye bi taybetî di destpêkê de retorîkeke bêteşe hildide. Em li vir îddîa nakin ku helbesta kevnar bi

temamî lîrîk e. Bêguman di helbesta kurdî de wekî ku di kevneşopîya edebîyatên cînar de jî heye aliyekî dîdaktîk berdewam bûye. Bi taybetî piştî têkbirina mîrektîyan ya bi sebebê tevgera navendkirinê, ji ber valahîya otorîteyê ya Kurdistanê sazîya şêxîtiyê veguhezîye hêzeke girîng, ev jî hiştîye ku helbesta kurmancî zêdetir li derdora terîqetan³⁷ aj û geş bide, vê yekê jî dîdaktîzma helbestî xurt kirîye. Bertekîtiya (tepkisellik) piştî hilweşîna mîrektîya Baban ku di helbesta soranî de reng vedaye di radeyekê de hêmanên didaktîk dihewîne. Digel van, lîrîzm hetanî wê wextê di helbesta kurdî de di cihekî sereke de bûye. Lê hewayaya polîtîk di dawîya sedsala 19an û destpêka sedsala 20an de ne bi kirdeya lîrîk re, bi aktorên polîtîk re eleqadar dibû. Ji evîndarên bêçare yên di mesnewîya navdar a Xanîyî zêdetir, muhtacî Kawayan bûn.

E. Rehmî di helbesta xwe ya bi navê “Loma ji Bilbil” de “Eşqa me ne wek a we dîtina gul e (?)/ Yan talibê jîn, yan memmat in” (Bozarslan, Jîn, 830) bi awayekî êşkere di şûna lîrîzmê de şerê mayîn û nemanê ya neteweyekê bi cih dike. Ya rastî serdema ku berhem di nav de hatine afirandin û berhemên edebî yên ku serdemê ava kirine, xwendina metinê bi vî cureyê, zemîna pêşîn û pirî caran jî tekane yê watehildanê bi xwe re anîne. Bi vî awayî digel bi meylên ewil a neteweperest, mirina kirdeya lîrîk a helbestî, di helbesta kurdî de dibe sedema serdestîya vegêra retorîk a heyanî vê demê. Yek ji taybetmendiyên bingehîn a helbesta kevn/ klasîk ev e ji ber ku li ser kirdeya lîrîk hûr dibe xwediyê pergaleke xîtab û wateyekê ye ku bi hundirê wî ve çiv dide. Lê helbesta nû berevajî wê bi meyleke bê sînor li derve ango dinyayê dinêre û bi vî aliyê xwe ve jî bi hemahengîya pexşana yekem a kurdî ya ku wek bi qêrîn hatiye nivîsîn pêş ketîye. “Ji bo Nesla Têt”, “Bê Hêvî Nebin”, “Deng”, “Eşqa Welat”, “Nalîna Sêwîkî”, “Nezanîn”, “Ji Bajarîya re” û “Kurmanca ra” bi vî awayî nivîsên bi vî rengî û bilêvkirineke edebî ya milîtanî ku bangî civateke xeyalî dike her ku diçe di nav helbesta kurdî de xwedî cihekî sereke digre.

“Neteweperwerî, wek *bedewa ku di xew de* be dest pê dike wek cinawira *Frankenstein* bi dawî dibe” (Minogue, 7). Ev hevoka yekem a xebata bi navê *Nationalism* (Neteweperwerî) a K. R Minogueyî, di derbarê meseleya neteweperwerîyê de yek ji şibandineke afirîner ê herî zêde bi fonksîyon e. Ne tenê ji ber dehşeta veguherbar a ku ji çîrokekê ber bi yeka din ve tekamûlê di nav xwe de dihewîne, ji ber bandora hêzên derveyî yên ku serpêhatîyê didin dest pê kirin jî şibandineke watedar

37 Di vê pêwendîyê de hêjayî gotinê ye ku em bejin li gundê Axtêpê ya ku girêdayî Çinara Amedê ye navên wekî Şêx Ebdurrehman Axtêpî, Şêx Muhemmed Can û Şêx Muhemmed Kerbelayî di zaravayê kurmancî de helbest nivîsîne û di dewama vê kevneşopîyê de bûne xwedanrolên mezin.

e. Bandora afirîner û dagerîner a hêzên derveyî, ku mexlûqan diafirîne û dixê cinawir, bedewên di xew de ne hişyar dike, a di zemînê neteweperwerîyê de, di peywenda neteweperîya mînorîteyê de rehend (*boyut*) nû hildigre. Netewe-dewlet, bi pratîkên ji qedexeyê bigire heyânî înkarkirinan û polîtîkayên entegrasyona bi kontrol yê (din)ê xwe diafirîne, dike cinawir û paşê ji tiştên ku afirandîye ditirse, direve di dawîyê de jî ji bo ku wê îmha bike dide pey wî.

Edebîyata kurdî ya di nav edebîyatên Osmanî ya sedsala 19an de, edebîyata lehzaya bêbiryar a *Bedewa di Xew de* ya di navbera xew û şîyarîyê de ye ku di nav sedsalekê de dê bibe cinawira Frankensteinî. Bêqerarî rewşeke xeternak e ku bangî dubareyê dike; ji salên dawî yê sedsala 19an hetanî çaryeka yekem a sedsala 20an di hemû rojnameyên kurdî yê ku weşîyayî de li ser kurd hê di xew de ne, divê ji xew şîyar bibin an jî ber bi şîyarbûnê ne sedan şîrove hebûn; di ser de jî ev şîroveyên ku tekrar tekrar hatine nivîsîn ji vê alîyê ve balkêş e. Ji bo şertên tarîxî, sosyo-psîkolojîk yê ku edebîyat û koma rewşenbîrên kurdên wê demê afirandîye û edebîyat û zîhnîyeta kurdên ku şîkl dane wê heyamê, çîroka dewra dereng a Osmanîyan xwedîyê van fragmanan ne:

Helwesteke netewperwer a bêqirar ku hem qebûlkirina nasnameyên cihêreng hem jî daxwaza parastina hevgirtina dewletê dixwaze, modernbûneke ku ji ber kêmasîya sazîgerî û rêxistinên sîvîl “bêyî ku qewlî û pratîkî bê pesendkirin neteweperwerîya kurdî afirandîye” (Vali TKATO, 84) kêr, pîrderengmayî, qetqetî, deynî û gelek çarvan mecbûrî; nivîsareke netewperwer-palimpsest ku di tunebûna şertên afirîner û derfetan de ji “nûafirîne” wêdetir di hewla veguhêzîya tiştên berdest de ye; edebîyateke ku ne ji bo xwe ji bo çespendina civata ku aidî wê ye hatîye afirandin; helbesteke ku ji lîrîzm û ciwankarî veqetîyaye û her ku diçe dibe qurbanê mîlîtarîzm, propagandîzm û siyasîbûnê; edebîyat û civateke ku di nava zarava, herêm, alfabe, dîn, mezheb, sazî, mîrektî, şahîşahî û netew-dewletan de parçe bûye. A soxî edebîyata kurdî ya heyama împaratorîyan çiqasî berhemên helwestên netewperwer ên bêqirar bûn edebîyata kurdî ya heyama netew-dewletan jî ewqasî berhemên helwestên netewperwer ên biqirar in. Hem qerardarîyeke navxweyî hem jî qerardarîyeke netewe-dewletî ya helwesteke netewperwer... Bandora herî xirab a netewe-dewletê ya li ser “ê/a din” ev e; bi ser ku wan vediguhezîne wê nasnameya veqetîyayî ku nahêle ew xwe wekî parçeyeke tam hîs bikin, wan wekî tehdîteke veqetîner disêwirîne (cinawirane dike). Halbûkî jixwe ew parçeyî ye; a ku dewsa dirûnan nexûya dike sêwreke netewperwer e. Doktor Frankensteinê ku navê afirînerê hikâyeye ye exleben bi şaşî wekî cinawir tê zanînê, ev jî belkî lîstîka herî licîh (qayîm) a dîrokê ye.

ÇAVKANÎ

Ahmedzade, Haşim. *Ulus ve Roman Fars ve Kürt Anlatısal söylemi Üzerine Bir Çalışma*. Wer. Azad Zana Gündoğan. İstanbul: Weşanên Pêrî , 2004.

Akın, Salih. “Kürtçe Sözlük Yazarlığı”. *İnatçı Bir Bahar Kürtçe ve Kürtçe Edebiyat*. Vecdi Erbay (Ed.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012. rr. 184-95.

Alan, Remezan. *Bendname Li Ser Rûhê Edebîyatekê*. İstanbul: Weşanên Avesta, 2009.

Baban İzzeddin. “Edebiyatımız ve Edebiyatçılarımızdan Bir Rica”. *İnatçı Bir Bahar Kürtçe ve Kürtçe Edebiyat*. Vecdi Erbay (Ed.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012. rr. 23-25.

Bacalan, Djne Rhys. *Jön Kürtler: Birinci Dünya Savaşından Önce Kürt Hareketi (1898-1914)*. Wer. Burcu Yalçinkaya. İstanbul: Weşanên Avesta, 2010.

Blau, Joyce. “Written Kurdish Literature”. *Oral Literature of Iranian Languages: Kurdish, Pashto, Balochi, Ossetic; Persian and Tajik* (Companion Volume II: A History of Persian Literature, Vol XVIII). Philip G. Kreyenbroek û Ulrich Marzolph (Ed.). Londra: I. B. Tauris, 2010: rr. 1-32.

Bozarslan, Hamit. “Türkiye’de (1919-1980) Yazılı Kürt Tarihi Söylemi Üzerine Bazı Hususlar”. *Kürt Milliyetçiliğinin kökenleri*. Çev. Fahriye Adsay, Ümit Aydoğmuş û Sema Kılıç. İstanbul: Weşanên Avesta, 2005. rr. 35-62.

Bozarslan, M. Emin. *Jîn: I, II, III, IV, V*. Uppsala: Weşanxana Deng, 1986.

—. *Kurdistan: I, II*. Uppsala: Weşanxana Deng, 1991.

—. *Kürd Tevayün ve Terakkî Gazetesi: I, II*. Uppsala: Weşanxana Deng, 1998.

Cuddon, J.A. *Dictionary of Literary Terms and Literary Theory* (çapa 3an). Londra: Penguin Books, 1992.

Hassanpour, Amir. *Kürdistan’da Milliyetçilik ve Dil*. Wer. İbrahim Bingöl û Cemil Gündoğan. İstanbul: Weşanên Avesta, 2005.

Heller, Joseph. *Catch 22*. Londra: Vintage, 1994.

Kurdo, Qanatê. *Tarixa Edebyeta Kurdi*. Ankara: Öz-Ge Yayınları, 1992.

Kurij, Seyidxan. “Zazalar, Zazaca Yazının Tarihçesi ve Vate Çalışma Grubu”. *İnatçı Bir Bahar Kürtçe ve Kürtçe Edebiyat*. Vecdi Erbay (Ed.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012. rr. 135-154.

Loomba, Ania. *Kolonyalizm/Postkolonyalizm*. Wer. Mehmet Küçük. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1998.

Malmîsanij Mahmûd Lewendî. *Li Kurdistana Bakur û li Tirkîyê Rojnamegeriya Kurdî (1908-1992)*. Ankara: Özge Yayınları, 1992.

Minogue, Kenneth Robert. *Nationalism*. New York: Basic Books, 1967.

Natali, Denise. *Kürtler ve Devlet: Irak Türkiye ve İran’da Ulusal kimliğin Gelişmesi*. Wer. İbrahim Bingöl. İstanbul: Avesta Yayınları, 2009.

Nebez, Jemal. *Kurd Dirok u Kultura Wan*, Wer. Ergîn Opengîn. İstanbul: Avesta Yayınları, 2007.

Özoğlu, Hakan. *Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği*. Wer. Nilay Özok-

Gündoğan û Azat Zana Gündoğan. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005.

Roî Kurd. Sait Ersoy (Ed.). İstanbul: Weşanên War, 2002.

Sağmıç, Feqî Huseyn. *Diroka wêjeya Kurdî*, İstanbul: Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, 1992.

Tan, Sami. “Kürt Halkının Özgürlük Mücadelesi ve Kürt Dili”. *Înatçı Bir Bahar Kürtçe ve Kürtçe Edebiyat*. Vecdi Erbay (Ed.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012. rr. 121-29.

Vali, Abbas. “Kürtlerin Soykütükleri: Kürt Tarih Yazımında Ulus ve Ulusal kimliğin İnşası”. *Kürt Milliyetçiliğinin kökenleri*. Wer. Fahriye Adsay, Ümit Aydoğmuş û Sema Kılıç. İstanbul: Weşanên Avesta, 2005. rr. 83-134.

_____. “The Kurds and Their ‘Others’: Fragmented Identity and Fragmented Politics”. *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* (XVIII/2). 1998. rr. 82-95.

Van Bruinessen, Martin. “Ehmedê Xani’nin *Mem û Zin*’i ve Kürt Milli Uyanışının Ortaya Çıkmasındaki Rolü”. *Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri*. Wer. Fahriye Adsay, Ümit Aydoğmuş û Sema Kılıç. İstanbul: Weşanên Avesta, 2005. rr. 63-82.